

MARÓT KÁROLY: LÍRÁNK EGY FEJEZETÉHEZ (PROLEGOMENA KAI PARALIPOMENA)

Az Ady nevével összefűzött líra ma már két okból is érett az elfogulatlan tárgyalásra. Az első, hogy korszaka nagy-egészében lezárult, mert vezetői elnémitásával a háború látszólagos esetlegessége régen előkészített érési folyamatot váltott ki: eggyéöntő epikussága viharként hordta el a talajt, melyre az önös béke magábavonuló lírája épült. A másik ok, hogy a harcos kritika, mely ez irányt kíséerte, máig valahogy már legyűrte az új megértésének elemi és leg-sürgetőbb nehézségeit¹). Sok oly értetlen jelszón, képzelgésen vagyunk ma túl, mely csak egyes kritikusok készületlenségéből támadt, nem a művészetből. Így tudjuk, hogy a dekadencia nem pathologikus-, erkölcstelen játék, hanem történelmi szükségyszerűséggel fejlődött lélekállapot; hogy az érzékiség a költői értéket egyáltalán nem érinti,, csupán oly esetleges vonás, melynek jogosultsága a jóhiszeműségen és a kifejezés tökéletességén múlik; túl vagyunk a költő és hazafi viszonyának viszhangos kérdésén: értjük és megbocsátjuk a „fajából kinőtt magyar” „szidva szeretését és marván imadását”, s a gőgös nemzetköziségig felfújt hazafiatlansági vádat, melyet már annyiszor elcsépeltünk, megfordult történelmünk eseményei is elerőtlenítették; ma már nem művészet ellenes vétség a régiék „szervezett” leki-csnylése, ha lelki rugóiba nem is szokás belátni, és általában nem áll oly élesen szemben a régi meg az új irodalom valódi értékének kérdése sem: már el tudjuk képzelni Arany és Petőfi mellett a *más-féle* költőt aki bár látszólag nagyon különbözik tőlük, új értékeket hoz, de mitsem von le a régiék becséből, a költőt, kit már Arany igazol, mondván: „Péter semmire se megy a Pál eredetiségével. Egy-szóval, ha még messze is a történelmi tárgyilagosság, kezdjük a mozgalmat a fejlődés továbbvivő és kényszerű lépésének érezni.

Igy azt hiszem, már mellőzhetjük a félreértések összefűzését és kioperálását, a helytelenül feltett kérdések expungálását és elutasítá-sát és tehetjük a hangsúlyt újabb, sorra váró kérdésekre, melyek az irány népszerűtlensége körül kristályosodnak és fontos pozitívu-mok kimondására adnak alkalmat. Ily problémát kettőt látok sür-getőnek: 1. hogy az író és olvasó első idegenkedése ezúttal csak-

¹ Ahol megvett pontokat érintünk, elsöben az Ignotus-féle *Kísérletek* eredményeire támaszkodunk. A *H. Sz.*-ban (1912. II. 624—644. 1.) *Az új magyar irodalom* címen megjelent dolgozat szintén az ő elveit és eszméit propagálja. A dekadencia kérdését általában Babits Swinburne tanulmánya is tárgyalja. (*Nyugat*, 1909.)

ugyan hosszabb és erősebb a szokottnál (a nagyközönség vádjá), 2. hogy az egész mozgalom erősen magán viseli az idegen példák utánzásának látszatát (az irodalmilag műveltebbek vádjá). Komolyak-e ez újabb vádak vagy csak látszólagosak, honnan erednek és mi a jelentőségük, — mindegyre nem szabad többé érzelmekről fölözött állításokkal vagy tagadásokkal válaszolhatni.

I.

Az exkluzivitás kérdésében csak oly genetikus megismerés dönthet, mely a művész, az alkotás és a kor természetrajzában alapján áll. Napjaink költészete, korunk hangulata és költőink hajlama kétségtelen egyetértésben lírai, tehát a tisztázandó kérdések így specializálhatók: mit jelent valójában 1. a tipikus líra, 2. a lírai korszak 3. a katexochenlírikus fogalma?

1. (*A tipikus líraiság.*) *Wer nicht eine Million Leser erwartet, sollte keine Zeile schreiben* — mondta egyszer Goethe. A költő történelmi kialakulásában csak az jelentős valaki, aki a gyászolók vagy örvendők tömegéből kipattanva, oly érzelmeket formál szavakba, melyeket a gyülekezet egyhangú felkiáltással magáénak ismer el¹; a költészet általán széles rétegeidhez, lehetőleg az általános-sághoz szól. De az egyes kialakult műfajok és a társadalmi rétegek nagysága közt mégis van valami viszonylagosság. Az eposzt századokon át kollektív alkotásnak képzelték („népeposzok”)² és az igazi dráma mindig a „nép” nyelvén beszélt, viszont a líráiban elengedhetetlen a belülről-szólás és az egyéni szűkkörűség (*to the happy few*). Eyre, Barlow Man és még számos kutató figyelmeztet, hogy ausztráliai törzsek, mint a mincopiek gyakran nem értik saját népük lírai költeményeit, mivel azok mindenféle „szabadsággal” a nép számára idegen külön költői nyelven szólnak. Persze a lírikus sem emelheti ki magából Münchhausen-copffal az egyént és már Goethe bolondnak tartja a művészeket, kiknek dicsekvése mindent saját zsenijöknek vél köszönni „*als ob sich die Welt ihnen nicht bei jedem Schritte aufdränge und aus ihnen, trotz ihrer eigenen Dummheit, etwas machte*”: Rokonságot minden művészet tart a közzel és a költészet mindig szociális, „soha sem tisztán individuális jelenség.

Ennek a rokonságnak viszonylagos foka függ a téma műfaj szerint különböző voltáról is. Az eseményes költsében (eposz dráma) a tárgynak különálló fontossága van és elképzelhetetlen, hogy két költő azonos elemekből azonos tárgyat dolgozzon fel. (Különfésülésével csak igazolja ezt a sok „Iphigenia”). Viszont

¹ *Alle literarische Kunstform ist ohnmächtig und wertlos, wenn in ihr nicht beides lebt: die vorbereitende seelische Spannung und geistige Erregung vieler und die abschliessende Ausdrucksfähigkeit erwählter einzelner.* V. ö. általában is R. M. Meyer: *Die Weltliteratur im zwanzigsten Jahrhundert.* 1913. 104. k. 1. stb.

² V. ö. Arany megjegyzéseit: *Zrínyi és Tasso*, II. rész.

a tiszta lírában (érzelmi költés) tulajdonkép nincs szükség külön, idegen anyagú tárgyra: a lírikus intuíció tárgya is nevezetesen csak az *intuitív lírizmus*¹). A lírában ürügy a tárgy mely számtalanszor kifejezve is mindig új maradhat és jogosultságát a költeményt életető lélekhangulat újsága adja. (A tömegérzelmeket épen az teszi, hogy már kifejeztettek). Ebből azonban logikusan következik, hogy a lírikus kifejezendője, vagyis belsősege, amennyire emberi határaink közt lehető, mindig csak valami egyéni, új lehet és hogy ezen egyéni új elengedhetetlen kelléke a líraiságnak. Ép ezért a lírikusok vagy általános, de még elhanyagolt lelki attitudeöt, vagy egy kisebb emberosztály zártkörűbb lelkiségét emelik költőivé. (A „népdal” újsága természetesen a szerző fokához viszonyítandó). Nagy lírikusok mindig új érzelmosztályok képviselői, új hangok találói voltak és a kinyilvánítás lángjával maguk világítottak a maguk népére, mely addig csak homályosan sejtette lelkében a költőkével azonos megindulást. Byron egy Byronig lappangó érzelm árnyalat, Petőfi egy mellőzött néposztály hangjait és témáit tudatosította. Így részben a költő teremti az osztályt, részben az osztály költőjét, azonban a többi műfaj esetétől eltérően, a fellépő lírikus meg az általános viszonya szükségkép fordított. A „nemzedékek ellentéte” a görög ó-kortól máig mindig a lírában ütközött ki legjellegzetesebben és viszont: minél távolabb áll valaki az uralkodó (általános) ideakörtől, minél elhanyagoltabb léleklehetőségeket és perspektívákat hoz, — annál líraibb. A líra főfeltétele tehát egy új psyche (érzelem), mely egyben tárgyul és tárgyalási módul szolgál. Ez a maga gazdagságai felfedezésével az általános lélek ismeretlen területeit, vagyis új tényezőkre reagáló új reflexeit, tudatosítja², mert más és más képiyen mutatja be önmagának a más és más hatásoknak kitett embert, miközben az esztétikai gyönyör legjelentősebb részét a maga felfedeztetésének őszinte örömeiben szerzi meg számára. Innen az excentrikus lírák mindenkor különös becsülete (Rabindranath Tagore!) Az olvasónak ez a lírai újságigény mindenestre *ideiglenes nehézségeket* jelent, de viszont nyilvánulásával épen arra törekszik hogy mindennapivá szerettesék. Az értékes, tipikus líra különösen pregnáns *kezdet*, nagyot iniciáló, zökkenéses erőfeszítés, szinte az *über die Kräfte* tüneteivel; élő folyamatot indít, mely a nagy szellemtől ébresztett hatásában lesz egyetemessé: az elért általánosulás a hang emlberi igazságának fokmérője. Ez a közlőhely-kopás folyamata. Így a líránál észlelhető tartalmi idegensze-

¹ Ez — visszajáról — a Croce-tana: az intuitív kifejezés, melyben minden művészi téma szükségkép él, katexochén lírai. L. különösen a *Problemi* (1910) élén álló kongresszusi értekezését, melyet *A tiszta intuíció és a művészet lírai jelleme* címen Kiss Ernő magyarra is lefordított (1912.)

² *Alle echte Kunst . . . ist nur Armierung unseres Geistes, ein Fernrohr unserer inneren Sinne, durch welche wir neue Sterne am Firmament unseres Gemüts entdecken wollen* — írja Tieck 1804-ben Ph. O. Rungenak, a szimbolikus festőnek.

rűség eleve semmikép sem mondhat ellen a produktum értékeségének.

Az érzelem és az új kifejezésének, szóval a lírának, érintett nehézségei kétfélék. Az első, (hogy az érzelmek nyilvánulásának legősibb, szinte direkt reflexes módja a *ritmus*, melynek legközvetlenebb és így legalkalmasabb kifejezői a tánc és zene, nem pedig a szó, mely mint legtökéletlenebb kifejezési lehetőség kénytelen az érzelem alapvető jelenségeit értelmi nyelvre fordítani¹ és legfeljebb ügyeskedéssel könnyítheti meg az érzelmire való visszafordítást. Ép azért a szónak, mely érzelmek kifejezésére alkalmatlanabb anyag², oly tulajdonok szerzésére kell törekednie, melyek e célra alkalmasabbá javítják. A lírai vers, mint forma, egy az anyagán túl célzó törekvés, tipikus esetben erős, belső ellenmondás. Minthogy pedig a ritmust az erre legkevésbé alkalmas eszközzel igyekszik visszaadni, *a lírai vers szépségét és értékét épen az ezen birkózást dokumentáló hatalmas izom játék fogja tenni.* Ahogy Théophile Gautier írja egyik költeményében: l'oeuvre sort plus belle D'une forme au travail Rebelle. Nincs elementáris lírai erő ez anyagszerűségi ellenmondás és a feladat nagyságának éreztetése nélkül. A ritm��eti népek lírájában az érthetőség úgy alá van rendelve a ritmusnak, hogy a szerző nem ritkán kénytelen egy-egy dala tartalmáról előzőleg, *közönséges beszédben* felvilágosítani dalnokait és közönségét³. Ép így a zene praevalenciája teszi, hogy a kezdetleges gyermekversek értelmetlensége se tűnik fel szerzőiknek. Már Schiller és Arany is vallják, hogy a líra első sorban ritmusban nyilvánul és csak azután szavakban. Novalis mondása: Rhythmiseher Sinn ist Genie, — szintén erre utal. A nyelvnek ez az érzésritmushoz viszonyított tökéletlensége nemcsak a vadásznépek és gyermekköltők elsődleges esetében idéződik fel, de mindig, ha akad átritimizálandó új érzelmkör, mely a nyelv viszonylagos tökéletlenségét, tehát — bizonyos fokban — megint az ősi aránytalanságot kényszerűen magával hozza. Ha áll, hogy az érzés nyilvánulási formája nem különvalóság, csak konkrét oldala az érzésnek, — az újnak formája nem lehet a régi. Ellentétben a retorika tételével minden becsületes művészetben a *res dat esse formae* érvényes, tehát tulajdonképen minden más érzésnek más forma járna. Erről a különféle költői

¹ V. ö. Boutroux, *Tudomány és Vallás* 1914, 192. 1. — A három ritmus-kifejező eszközt már a görögök (Aristoxenos stb.) is így ismerik: *εστὶ δὲ τὰ συνμιζόμενα τρία λέξις, μέλος, χίνησις οωματική.* Language is only one of them and it is the stubbornest of all. (I. W. White). Eredetileg a testmozdulatból, melynek természetes sajátja, kerül a zenébe és nyelvbe. V. ö. K. Bücher, *Arbeit und Rhythmus.* 1909, 42. 1.

² Valami teljesen szabad ritmus természetszerűleg lüktet az emberi beszédben, sőt már a kakas, kakuk szavában is; 1. Billroth; *Wer ist musikalisch?* *Deutsche Rundschau* 1894/5: I, 114.

³ Man után a dologhoz 1. Grosse *Anfänge der Kunst IX.* fej. kül. 237. k. 1.: a ritmusra alkalmatlan nyelv mint a külön költői nyelv oka.

formákban rejlő titokzatos hatásról írja Goethe: Wenn man den Inhalt meiner „Römischen Elegien“ in den Ton und die Versart von Byron's „Don Juan“ übertragen wollte, so müsste sich, das Gesagte ganz verrucht ausnehmen². Dráma és eposz, a maga korlátolt líraiságával, egy-két versforma keretében marad, a lírai versek érzése és így formái számtalan, semmikép sem annyi, ahány ú. n. versmértéket ismerünk. Mihelyt azonban nincs alak a tartalmon és tartalom az alakon kívül, nem kell vitatnunk: a szokványos „ösi nyolcas” teljesen költőietlen, — ha kész kaptafa. *Az érzelmreveláció, azaz a lírai műalkotás mindig formai újságot és nehézséget is jelent.* Pindaros nagyskálájú győzelmi énekei és az aischylosi dráma zsúfolt kardalái *ugyanazt* a küzdelmet mutatják, melyet az Andaman-sziget lakóinak kezdetleges ériihetlenségei, legfeljebb hogy a görög gondolatkolosszusoknál az értelmetlenséget, mely nehezen érthetőséggé finomodott, már az ismételt, figyelmes olvasás magában is magyarázza és megoldja. (Hallva és elsőre senki, még görög ember sem érthette meg ez énekeket). Tehát a formai nehézkességtől ép úgy kár megijednünk, mint a tartalmi idegenszerúségtől: ezt a líra fejlődéstörténetében súlyos korok és személyiségek igazolják. Az új dallam jöhiszemű feltűnése csak azt jelentheti hogy inferiorisabb eszközzel is tökéletes kifejezést akar magának formálni és így feltűnésének jégrepesztő elánjával arat tetszést, mert önkénytelen-természetesen utal ideiglenességére és ígéri e nehézkesség eljövendő megszüntetését: a teremendő harmóniákat.

A második nehézséget az érzelm végtelen sokoldalúsága okozza, melyhez képest kifejezési eszközére, a szavakra való fordítás aránytalanul szegényes és nehézkes. Az érzelmi nóvumnak fogalmiakra van szüksége, mert a kész nyelv csak oly formákat ad, melyek legfeljebb körülbelül fejezhetik ki az egyéni, a lírikust jellemző intuíciót. Érzései kényszere alatt a lírikus nem érezheti kifejezőknek a régi („rendes”) beszéd szürke és kopott fogalmait; oly szavakat és fogalmakat kell tehát lelnie, melyek egyenesen az ő új, egyszerűvaló egyedi érzelmeinek legyenek kifejezői, vagyis valahogy szóra tudják váltani és ily formáiban megsejtenni az új érzelm-reflexeket (a ritmust). Ezért nyelvalkotás minden új líra, — persze az eszme formateremtési lehetőségeinek határai közt: az új érzelmek szóbaformálása is csak relatív ismétlése lehet azon módnak, mely az egykor teljesen hiányzó kifejezési eszközöket pótolta. Már Clemens és Diodorus említik a primitív scythák és celták feltűnően synekdochikus nyelvét, mely különben minden (köz)népnél ismétlődik. Ok és cél, ha a műveltségi viszonyokat tekintjük, nem lehet titok. A gyermek metaphorái és hasonlatai sem egyebek, mint szóba-foglalási kísérletek, melyek bizonyos szellemi fejletlenség miatt alakultak így. A nemek és fajok nevei hiányoznak, tehát a dolgok sajátos meghatározására szükséges beszéd csak (hasonlatok, képek,

² I. P. Eckermann, *Gespräche mit Goethe*, 1868 I. r. 83. 1.

hasonlítások útján jöhetett létre: ez Vico óta közhely a nyelvfilozófiában, így minden új érzélem, ha új eszmére fordítatik, elfogadja azt az adott formát, mely a fennálló társadalom számára érthetőségének mértéke; és e nem számára készült formának segítségével fejezi ki magát úgy, hogy a betű szerinti értelem fölé metaphorikus értelmet helyez”. (Boutroux, 226. 1.). Tehát a felfedező költőben a primitív és a gyermek eljárása ismétlődik, csak magasabb fokra emelve, míg a költői képes nyelv megteremtése általában a nyelvteremtés folyamatának ismétlődése. Az új megjelölések szükségét, vagyis a nevek szimbolikus használatát legtöbbször a hangulatok és érzelmek kifejezésének vágya idézi fel, mint ahogy hangulatok és érzelmek leírása sokaknak elképzelhetetlen is másként, mint képes beszédben. Így a hánytorgatott szimbolizmus¹ szorosan véve csak külső formája azon igénykielégítésnek, melyet az elégtelen közbeszéddel szemben minden eszmekipattantás, tehát az érzelmereveláció lírai szüksége is, mindig megteremt magának. Minthogy pedig ez elégtelenség viszonylagos, természetes, hogy a szimbolizmus lírai lehetősége, illetve kényszere független az időtől és az általános nyelvi fejlettségtől. Ha a szóra fordítandó érzélem van annyira új, hogy nincs kész és egészen megfelelő eszmei formája, — ama franciák vagy Ady szimbolizmusa ép oly jogosult, mint Herakleitosé volt².

A szimbolizmus birkózásról, kezdetről tesz vallomást. Szépsége és abszolút értéke tehát ugyanoly természetű, mint a versnek szépsége és értéke. Így igazolódik a szimbolizmus katexochén líraisága. Ahol megokolt, mindig egy értelmileg nem uralt érzésfordításról (új-megismerésről) van szó, mert hiszen egy ilyennek felmerülése teszi kényszerűvé a szimbolizmust. Viszont egy oly érzélem — ill. eszmekör, mely nem tudna a szimbólumból kinőni és általánosulni, nélkülözne a forma meg a tartalom harmóniájának elengedhetetlen ígéretét; minthogy pedig éppen ez egyensúlyozza a lírai nehézséget, e hiány csak rosszhiszemű játékot (céhköltészet?) jelenthetne.

Összefoglalva a műfaji vizsgálatot: jóhiszemű esetben az a *tartalmi nehézség* (idegenség) mely „újkorában” jellemzően kísérni szokta, a líra igaz természetében rejlik; az ugyanekkor észlelhető — irányban és tempóiban megfelelő — *formai birkózás* nemcsak

¹Az e körben talán nélkülözött részletekért utalok régebbi tanulmányomra: *H. Sz.* 1913, 595—609. 1.; így nevezetesen a szimbólumhasználat »kivételes« eseteiről is l. ugyanott 605. 1.

²Természetesen csak amíg nem — »szimbolizmus«. A primitív, kinek fogyatékos beszéde csupa szimbólum, egyáltalán nem érti, mi az, amit mi szimbólumnak nevezünk. V. ö. pl. v. d. Steinen, *Unter d. Naturvölkern Zentral-Brasiliens*, 354. 1. és W. Moog, *Zeitschr. f. Ästhetik u. aVgem. Kunstwissenschaft*. VII. k. 335. 1.: *Der primitive Mensch empfand noch nicht die Diskrepanz, die wir hineinsehen und die uns erst das Bild als Symbol eines Gegenstandes, als künstlerisches Mittel erfassen lässt.*

elengedhetetlen velejárója, hanem azzal, hogy líráról tanúskodik, bizonyos tekintetben értékmutatója és árulója is lehet a líraiságnak. Katexochén a „lírai”-ra illik Goethe szava: „Das müsste eine schlechte Kunst sein, die sich auf einmal fassen Hesse, deren Letztes von demjenigen gleich geschaut werden könnte, der zuerst herantritt”, amit szinte csak ismételve mond Gidel: „Je ne crois qu'aux oeuvres, qu'on ne comprend pas bien d'abord, qui ne se livrent pas sans rétinence et sans pudeur”.

2. (*A lírai korszak*). Emberi, hogy minél többen tesznek valamit, annál jogosultabbnak érezzük azt. Az újratörekvés épen ritka volta és rendesen izolált feltűnése miatt látszik önkényesnek és csinált-nak és ezért megnyugtató a jóhiszeműség mellett az *érzés*, mely a köz és az egyén közt szerves összefüggést sejtet; ezért kell hogy a műfajigények individuális kielégítése a köztől kapja első, irányító lökését. Ha ez a fejlődésbe-illeszkedés igazolt, hamis a modernség amaz önkényes mellékjelentése, mely természetellenes ugrást múlttal szakító forradalmat rejt e szó mögé. Minden látszatban csak ama kategorikus imperativus a szilárd alap, mely a költőket „arasznyi jövők”-kel mindig eluljárni kényszerítette (vorzufühlen — mondja Fontane). Szóval: a nehezményezett exkluzivitás kérdésében elengedhetetlen a korhangulat közelebbi megvizsgálása.

A korszakoknak van bizonyos általános jellemük. A lírikusnak nevezhető, külsőleg, megoszlott érdeklődések, elrészletelt elfoglaltságok jellemzik; benne a legnagyobb események is csak bizonyos minimális fokig és ideig tudják az önző érdeklődéseket maguk köré kristályosítani. A líra lehetőségéhez bizonyos fajtájú kor szükséges, melynek jellemvonásait viszont a líra igényei és természete mutatják. A tipikus líra a közhangulaton kívül eső pontból indul és idővel maga felé hajlítja a közhangulatot, míg — rétegének növekedése végén — a két pálya teljesen egybeesik. Ezen a fokon válik ténnyé a köznek értelmi, és minthogy líráról van szó, egyben érzelmi gazdagodása, ezzel feleslegessé a szimbolizálás kényszerelve. Ily pálya csak a köz bizonyos külön diszpozíciója mellett lehető, minthogy a köz kötelességei e pályával szemben épen nem közönséges méretűek. Speciális diszpozíció legitimálja a lírikust és adja az ú. n. lírikus korszakot, ha a köz meg a líra közt folyton áramló körforgás bizonyos jellegzetes viszonylatba kerül. Tipikusan lírai korban ugyanis érez az általánosság (a nagyközönség) valami bensőségi szükségletet; viszont ennél fellépte csak a forgó vonal azon részén képzelhető, mely egy egyéni líra általánossá válását közvetlenül követi. Tehát: az új-szükséglet lírai hajlamossága akkor fog fellépni, mikor valamely régi líra már elvesztette pezsdítő frissességét és elcsépeltsége bántóan érezhető. Mikor ezt külső és belső feltételek összeesése parancsolóvá növesztette, szóval amikor a no-vumszükséglet szociális színezettel mutatkozik meg, amikor lírai korszakba fordultunk.

3. (*A katexochén lírikus.*) A költő lelkének bizonyos jellemvonásait kell még ismernünk, hogy megállapíthassuk, milyen típusú a psyche, mely lírailag hangolt korban katexochén lírikus feladatok megoldására alkalmas.

A költészet egyes műfajai fejlődési múlttal, jelennel és jövővel bír, külön életet élnek. Épúgy maga a hivatásos költő is elődeinek történelmi fejleménye: új hajtás a régi, mindig egy törzsökön. Csak az művész, kiben a költészet egész múltjának jórészt már tudat alá sűrített összege készen foglaltatik; tudja a múltat, mintha egyénileg ő ment volna át mindazon fokozatokon, melyeken költőileg eladdig átmentek¹.

Újabb természetkutatók fényesen igazolták a néplélektan sejtetését, hogy a *mneme* túlterjed egyéniségeink határán, tehát van az egyéni mellett faji emlékezet is. Semon Richard, a neves zoológus és anatómus, ki jelenleg biológiai tanulmányainak él, főleg *Die Mneme als erhaltendes Prinzip im Wechsel des organischen Geschehens* c. művében² (1904) a mnemenek (*nem* emlékezet) bizonyos megállapított törvényeivel ingerphysiologiai alapon magyarázza az organikus fejlődés reprodukciós tüneményeit és így új értelmet tölt a praeexistencia már Platon-nál fellépő ideájának és a francia psychológusok *déjà vecujének* gondolatába. E tan szerint az organizmus ingerlékeny substanciájának behatásai — mint ilyenek — megszűnnek, de maradandó változásokat, ú. n. engrammokat hagynak a sóma, sőt kedvező esetben a csírasejtek ingerlékeny substanciájában is. Ez úton a külvilág ingerei nemcsak a nekik közvetlenül kitett organizmusokra hatnak átalakítólag (hanem az utódokon is mutatkoznak — minden újabb inger nélkül — az *ősök* elváltozásai. Költőgépben kikelt madarak, melyek soha fészket nem láttak, mihelyt alkalmuk volt a párosodásra, egészen hasonló fészkeket raknak, mint több költőperióduson okult társaik. Elkülönítve nevelt egyedek a species jellegzetes énekét reprodukálják, melyet külön életükben soha se hallottak³, stb. Viszont a tényben, hogy az engrammok (ingerbenyomások) az individuális fokozaton át fennmaradnak, az egyén mint az előző sorozat eredmény-summája mutatkozik. Egy organizmussor valami, az időben és térben fázisokra oszló folytonosság és „a térben minden időfázisnak egy individuum felel meg; csak míg az időfolytonosság megszakítás nélkül való, a térbeli elkülönülés rendszerint jellemző kezdete az egyéni életnek és szükséges lépés ahhoz, hogy a gyermekorganizmus individuálisan önálló engrammokat szerezhessen. Így 1. a mneme oly megtartó princípium, mely a világ állandóan átfőrmáló törekvésével szemben

¹ Goethe beszél (Eckermann, I. 89. k.) a világnak a költőkkel született anticipációs ismeretéről.

² Az 1911-i harmadik kiadást használtam.

³ Utóbbi példa Semon, *Das Problem der Vererbung erworbener Eigenschaften* c. művének (1912J 13. k. lapjain olvasható).

(palingenesis) elevenen fonja össze az organizmus múltját és jelenét, 2. az organizmus soha, még csíra vagy tojás alakjában se tabula rasa, mert engrammokat örököl, azaz oly ingerhatások lappangó maradványait, melyek az ősök generációját érték.

Jellemző e meggyőző tanítás népszerűségére a kétségkívül költőileg színezett leírás, melyet H. H. Ewers ad a mexikói momoskapanokról, kiknek megdöbentő lelki funkcióját „Gedächtnis der Ahnen” névvel nevezi. Érti pedig alatta az egyén, szüleinek vagy őseinek életébe — a maga születése elé is — felnyúló magáraemlékezését. A kékbőrű fiú úgy tud nemzője házasságáról mint saját élményéről és egy fiatal, analfabéta indián nő, kit a peyote-méreg hozott révületbe, régenholt őse, egy az Alsó-Rajnáról elszármazott franciskanus térítő modorában, hangján és gesztusaival beszél valamit, csak történelmi niederdeutsch nyelven és egész lényében kiscserélve ágál — az egykori német idegen, darabos mozdulataival.

De nem maradhatott el e biológiai eredmények továbbvitele sem. Kísérletek mutatják, hogy az átöröklés az indukálható inger jellegén, erején és ismétlődésén kívül az organizmus általános természetétől és a csírasejtek bizonyos, speciális érzékenységétől is függ, tehát lesznek „isteni” véletlen folytán egyéniségek, melyekben a sensibilis periódusok mintegy állandósultak és így ingerlékeny múlttudatuk a másokénál feltűnően nagyobb. E megfontoláson alapul Meszlény Richárd meghatározása², mely szerint a költő = ein Organismus von unmässig überreizter mnemiseher Beschaffenheit. Ez eset ritkasága teszi természetessé, mért oly kevés egyedre korlátoztak a költői kvalitások. Mellesleg: Semon egy feltevését, mely az ingerelt substantia érzékennyéválását a kopulációval vagy az ahhoz való előkészítéssel hozza összefüggésbe, meglepően erősíti az a sokszoros tünetegyezés, melyet a költői teremtés a valóságos nemzőivel tart. Ezt az összefüggést, melyet a nyelvhasználat is sokszorosán igazol, azért tartom fontosnak, mert — visszajáról — a multérzékenység és a költői életadás kényszerű együttesét igazolja.

De Meszlény, mikor az Erinnerungsmenschet vizsgálja — céljához képest — csak az epikusokra volt tekintettel, kik az individuális és közörszerű kapott engrammok végtelen gazdagságát egyszerűen „alakított nyelv és megteremtett képek érzéki anyagára fordítják”. Pedig ez a passzív-reproduktív emlékezet és tudat még az epikust sem determinálja egészen, még kevésbé egy oly műfaj költőjét, — és ilyen a líra — melynek nem ez a rokonságréztetés a célja. Minden költő a szerencsés véletlen teremtménye, hivatottá születik és exkluzív mestersége tanulással pótolhatatlan átöröklés;

¹ *Die Besessenen*, 7. kiad. 57. és k. lapjain: *Die blauen Indianer* c. elbeszélés.

² *Die erzählende Dichtung und ihre Gattungen* (Einleitung zu einem Werke des Verfassers über das deutsche Epos). *Deutsche Rundschau* (1915, 385—415. 1.)

de már a lírikusnál, és minden művésznél, amennyiben líraiság, a szubjektív múlttudat és ősökre emlékezés főleg mint negatív tényező jut szerephez, mert ezzel lesz a költő idegessé minden iránt, ami banális, utánzás, ismétlés volna, szóval ez adja a líra elengedhetetlen vonását: az újszerűséget. Így festett „truccra másképp” Szinnyei-Merse, ha egy-egy jónevű művész képe lebegett alkotó szeme előtt (a nagy Majális — Benczúr műtermében készült¹). Ha nincsen érezhető különbség a (szellemi) ősök és az utód egyénisége között, ez igaz tehetségnek önismérlést jelent, melyet erős tudatreszensus ellenez. Ez fejleszti azután a lírikusokra legjellemzőbb elkülönítési tehetséget. A lírikus Maupassant még azon elfelmentatásában is, melyet *Pierre et Jean c.* regénye elé bocsátott, azokat tartja tipikus művészeknek, „kiknek már minden el virágzottnak tetszik, akikre munkájuk mindig a szükségtelen és köznapi munka hatását teszi mert rájuk *a múlt irodalmának századai nehezülnek*” (magy. ford. 1911. 185. 1.).

A *Συε μανία* peyotemérgét a művész olyan örökségbizományának tekintem, melyet megosztás nélkül vett át, mely mindig növekszik és melyhez *a gazdagítás kötelessége fűződik*. A katexochén lírikus művészet kifejezetten mutatja is azt a lelki ösztönt, illetve energiát, mely e gazdagítás érdekében továbbfejlődésre izgat, de egészében és végeredményben minden művészet lírai és így ez a tendencia minden művész belsőségével együtt születik. A költő-örökség nemcsak a pozitív tudomást, nemcsak a belőle eredő fejlődöttséget, hanem a továbbfejlődés kényszerét is jelenti, mint ahogy biológiai igazság, hogy az élő adottságok továbbfejlődési tendenciával öröklődnek. Két faja van tehát a költői múlttudatnak: egy katexochén epikus, pozitív irányban és egy apiotiori lírikus, negatív irányban működő tendenciával. Lírikus költőknél és, amily fokban lírikus, minden költőnél az utóbbi fajtájú múlttudaton van a hangsúly: a múlt a maga fokozatos kiküszöböltetésében és relatív nyomasztásában van jelen.

Látszólag mindenesetre vannak egyes jelenségek, melyek e somatikus-csírasejtes öröklés útjain sem kapnak kielégítő magyarázatot és inkább valami ezzel párhuzamos, nem testi, hanem úgy-szólván „testületi” (tehát szellemi) engrammöröklésre utalnak, mint-ha a szellemi fejlődések is valamiféle szerves organizmus összetartozását alkotnák, mely ömmagában külön él. E kissé misztikus elképzelés törvényei szerint a „levegőn át” való öröklés kérdése abba sűrítendő: hogyan reagálnak egy szimultán és teljes kifejlődöttséggel szemben azon fejlődöttségek, melyeket az átöröklött engrammok már sok egyénben hasonlóan előkészítettek, és mily alapon történik — helyesebben történik-e — az egymásra-hatás. A válasz mindenesetre egy végű azon köznapi probléma megfejtésével, hogy az artistatársakat elért tudásuk összege nemcsak képesít, de

¹ Rippl-Rónai *Emlékezései*, 110. 1.

szinte kényszeríti is újabb és nehezebb mutatványokra; vérbeli jongleurnak a tegnap még látatlan-hallatlan erő — vagy ügyességimeg-feszítés — már könnyű, sőt e fokozattal egyidőben már meghaladott is lett, mihelyt egy céltársa végre tudta hajtani. Az artisták e képességét és vele a továbbfejlesztéséhez szükséges tehetségtöbblet kérdését, de általában az egész jelenség titokzatosságát is annak az összefüggésnek tisztázódása¹ fogja megvilágítani, mely kétség-telenül meg van az öröklött engrammkincs és az organizmus azon képessége között, mely azt a külső feltételekhez aktíve alkalmazkodni képesíti.

II.

Így az újszükséglet kényszerű és belsőleg megokolt a lírikus zseni természetében, de minden jóhiszemű esetben szükségkép szimultán a szociális igénnyel és harmóniában van a lírai műfaj újság-igényével is. Ha ez igények összeesnek és kielégíttetnek, *elsőre idegenszerű*, ú. n. *tipikus* líra az eredmény. Kérdés csak az: vannak-e jelei, hogy *ez* okozza modern líránk kétségtelen idegenszerűségét, vagy sem.

1. A *kor* már felületes pillantásra is mutatja a belső líraigénylés hajlamát és tüneteit. Ilyennek mutatkozott e korszak már elején, hol az ellentétes előző idők lejártsága ép úgy felismerhető, mint az új kor világos előkészítése: a sarkalatos másféleség szükséglete. Ez minden téren nyilvánvaló, ha mi meg is elégszünk azzal, hogy korunk életének jelenségeit csak annyiban vizsgáljuk, amennyiben azok a költészet kétségtelen tényeiben tükröződnek, tényekben, melyek e kor általános jellemvonásaival oly egybehangzóan líraiak, hogy általában nem élnek számára az előző, katexochén epikus korszak szociális formái. Akkor az eposz, regény és dráma voltak a reprezentatív műfajok és a líra is egy kollektív kornak kollektíve árnyalt költészete volt. (Arany „epikus” lírája!) Most se eposzunk, se nemzeti drámánk² és a katexochén lírikus Kaffka Margit meg Tormay Cécile írták legtipikusabb regényeinket³; sőt még az essay is lírai, legalább ahogy Kassnert állítva mintául, Lukács követeli. A tipikusan epikus korról szemben beállt a lírait jelentő visszahatás. Az eposz egészen eltűnt, a dráma líraivá vált, a lírán kollektív jellemével ellentétes tünetek ütöttek ki, egy körzáró, régítcsömörlő fejlődési stádium jelei. Az idő lejárt, mássá változott. Arany és Petőfi nívója olyan lírai lehetőség volt, melyet főleg népies árnyaltsága jellemzett és mely a szerelem és a (haza)szeretet álta-

¹ Semon, *Das Problem* . . . 183. 1. a *Mneme* egy további folytatásának ígérte.

² A jelen drámája lírikus (Ibsen, Maeterlinck stb.)· Erről Meyer, 131. kk. 11.

³ Németországban a jellemző lírikus regény mellett mindenestre még epikusok is teremttek (Th. Mann, Wassermann) I. h. 147. kk. 11.

lános érzéseit a legalitás és tömeghatás kollektív oldalairól közelítette meg: hazafias-nyárspolgári érzelmkör ében az epikus korviszonyoknak megfelelően helyezkedett el. De ez érzelmkör — épen nagy képviselőinek érdeméből — végre is a köztetszés általánosságáig, tehát művészi fejlődőképességnek végéig nőtt. Ezt a lejárat-ságot hirdeti a fellépő új is, mely a régivel bizonyos ellentétben európai humanisztikus irányiba utalta a (költészetet, mint amely irány eleve alkalmasabb talaja a bensőségnek. Korunk líraigényét amaz epikus líra már nem elégítheti ki és amint az a maga kollektív korának volt kényszerű járuléka, úgy ezen új szükségkép az új kor bensőségesebb, individuálisabb jellemét tanúsítja. Epikus korból líraiba fordultunk és így nem váratlan, ha lírikusainknál a külső megbelső feltételek egybeesése egyaránt e lírai kizárólagosság jogosultsága felé mutat: Kétségtelenül lírai kor automatikus-mechanikusan igényli a kötelező újságot, kiáltja a tipikus, az újszerű lírát. Semmi sem mond ellent annak, hogy a modern újkeresés egyéni iránya is jóhiszeműnek igazoltassék. A nagyvilági humanitás és érzelmi szabadság tényezői determinálják, melyeket felületes körültekintésre is a mai köz leghatározottabb irányainak kell felismernünk; ez pedig a közbengyökerezést, a szociális okot biztosítja költeményeinknek. Viszont a jelenre —szükségkép túlközeli szempontunknál fogva — ma még nem nézhetünk vissza, és áttekintés híján aligha állíthatunk biztosat; ide jelek és analógiák mindenesetre amellet szólnak, hogy a pályafordulás oly ívébe értünk, melyet előző esetekben minden fejlődés folyamán kényszerűnek ismertünk is el. Új téma indult az általánosság meghódítására, csak úgy, mint annak idején egyes költők Német- vagy Franciaországban „indultak” hasonló irányban és indulnak ma már megint másfelé. Mert a jelen is kezd már múlttá válni — és a háború, nálunk is, úgy mint külföldön, az egyénies izoláltság időszakát zárta le.

2. Külön megfontolás alá tartoznak az általános modern lírai irány *közelebbi* árnyalásai és itt természetesen ama negatív ható múlttudat jut szerepre, mely a *lírikus* költőnek alapvető lényege. A nagyvilági humanitás magyar múltunkban sokszor pengetett húr (Zrínyi, Eötvös stb.), mely különböző korok és egyének szerint mindig más-ként volt feszítve és praeparálva. Az érzelmi szabadosság — lényege meztelenségében — az emberi művészet történetével körülbelül egyidős és ép korunkban is visszaélésig kiírt terület. Csak magyarzsidó és csak europäer költészet semmitmondó ismétlést jelentene, lehetetlen tárgy volna az igaz költőnek, ki banalításokkal szemben veleszületett csömört érez. A lírikus zseni tehát szükségkép egyéni erővel formálja át a kínálkozó, szociális nóvumot és radikálisan új árnyalatokkal regenerál ott, ahol múlttudatos-múltviszonyos lelke már volt korok és egyének kopott színeire eszmél. Természetesen: egyes esetek őszinteségét mindig csak a speciális vizsgálat és még kétségtelenebbül az igazolja, ha az érzéskör utólagos

általánosulása bekövetkezik. Ugyanígy igazolódik, mennyiben volt megokolt az új formáknak és kifejezési módoknak első nehézsége. Csak példaként és pretenció nélkül említem: magam nem egy Adyversnél is nélkülöztem annak érzését, hogy nehézsége a tárgy kényszerű és automatikus kitáskásodása, melyet a tárgy összeható igényei okoztak. Ily eset természetesen nem érdemelne bocsánatot. Mindenesetre azonban távol állok a felfogástól, mellyel nevezetesen Várdai Béla¹ értelmezi Crocenak a kifejezés világosságát illető követelményét. Mikor Croce szerint csak a „jól sikerült”, azaz jellemző kifejezés tetszik és a legjobban jellemző az egyetlen tökéletes kifejezés, akkor valami, tudásunknak ma még nehezen kifejezhető tárgy, a lélek bonyolódott, félhomályos hangulatai, aligha öntethők „könnyed formába”. Sugárzó világosan lehetetlen valamit kifejezni, ami még nem sugárzóan világos és ha valaminek kifejezése nehezebben érthető, nem jelentheti, hogy nincs a körülményekhez képest teljesen-helyesen kifejezve. Es hogy félhomályos lelkiállapotok kifejezése a líra tárgyát ne képezhetné, — ép ezen műfaj legsajátosabb alaptulajdonságával volna ellenmondásban. Nagyon is, sőt első soriban képezheti. Gondoljunk, csak a primitívek vallásos énekeire!

3. Több jel támogatja, hogy a *műfaji* kényszer is hozzájárult új líránk tipikussá súlyosításához. A nobilesan tamáskodó Horváth János őszintesége, ha elemezni nem is tudja², a szuggesztív muzsika lírai vonását (mindenesetre kiérzi ezen újveretű versekből. De kiéreztetni ezt az a tény is, hogy a sikerültebb költeményeknek csak egyféle zenésítése lehetséges — amelyik t. i. felolvad a szavakon átlüktető belső ritmusban — és a zenei interpretálás legcsekélyebb egyéni önkénye bántja vagy kijózanítja a hallgatót. Szóval: a jóhiszemű birkózást akárcsak a vadásznépek vagy Pindaros lírájában, itt is *a ritmus javára billenő mérleg* hitelesíti. További jel a jóhiszeműség mellett, hogy a külön költői nyelv e tünettől egyidejűleg lépett fel, ahogy az ősi érzelemnyilvánulásokban is jellegzetesen szokta a ritmus praevalenciáját kísérni. A vadásznépek és a gyermekek lírájának külön költői nyelvét oly szavak hiánya okozta, melyek az új érzelem ritmusának kifejezésére zeneileg és értelmileg megfelelték volna. A nyelv relatív szegénységével, az egyelőre kifejezhetetlen kifejezésével szemben ugyanígy a kép, a szimbólum, vagyis a modernjeinket is jellemző lírai mód segít.

Hogy a nagyközönség mindmáig idegenül és kételkedve nézi e lírát, mindenesetre túlmegy a szokásos első hidegség rendes határán, de az olvasó és a művész igényellentétének megértése közelebb visz e jelenségmagyarázatához. A lírikust ugyanis ép az teszi, hogy a múlttudat alapján, természeti ösztönből és pozitív, jobbatadó képesség-

¹ *Budapesti Szemle* 1911, I. különösen 388. k. lapokon.

² *Ady s a legújabb magyar líra* 1910, 53. és 55. l. Aggályai nem lényegesegek, Pindaros kétségtelen zeneiségét máig sem sikerült kétségtelen sémáig tisztázni.

gel tagadja a múltat, ellenben a nagyközönséget szükségkép e vonások hiánya jelenti. Lombroso a mizoneizmust általános psychologic törvénynek vallotta¹. Már pedig ezen lírai ponton a közönség nagy és generikusan kényelmes rétegének épen arra volna szüksége, hogy a hiányzó múltbalatást a tanuló megismerésével, az elkülönülő potentialt a megértés hajlékonyságával egyensúlyozza, vagyis a heterogén érzelmi erényeket nehéz, értelmi úton érje el. A tanulás és tudás hideg útján kellene rekonstruálni nemcsak a költészet múltjának és jelenének minden étappeját, de az ezek alapjául szolgáló történelmi és művelődési jelenségeknek, meg ex officio lyrico speciális lelkeknek és szociális fejleményeknek kialakulását is. Súlyosbítja a feladatot, hogy e jelenségek részben a nagyközönség előtt teljesen idegen, szubjektív tényezőkből adódnak, és e merőben idegen megértés anyagának oly fokú szerves beolvasztását is igénylik, mely a költő egyénisége hatványáig emelkedve, az utánköltésre képesíthet. Hogy a teremtő és bíráló (felfogó) tehetség közt csak fokozati különbség van és ítélni csak a magunkban való újjáteremtés útján lehet, — egyik alaptana a crocei felfogásnak. Pascal szerint Montaigne olvasójának magában kell mindazt megtalálnia, amit Montaigne-nak lát és érteni akar. A líra zseni megértőinek aggkorban is ritka tudáshoz ifjúkorban is kivételes érzéshajlékonyságot kellene párosítaniuk. Ezzel szemben a nagyközönség költői neveltsége felületes, rendszertelen és bizonytalan erudíció, esetleges összevisszaság, szinte szükségkép hamisított elképzelés. Mint ilyet csak valami meghaladott pont, az átlagizlés jellemezheti és így — a némileg is igaz lírikussal szemben rögtön elégtelen. A tanulás és tudás ilyen körülményei magyarázzák a rossz lelkismeretűek mizoneizmusát. A tömegnek mindig a kényelmes ismétlés kedves, a régít szereti, ha teheti, ezt emeli rideg önzéssel törvényé és minden haladásnál hallatja egyéni szükségletének kerékkötő protestálását. A nagyáltalánosság művészi műveltség hiányában el is szokott a korabeli lírikus-zseni élvezésétől esni. A robusztusán konzervatív Anglia egy igaz lírikusát sem méltányolta idejében, viszont ügyes laureatusai közt nincs egyetlen valóban halhatatlan sem. De persze azért nem az átlagizlés a jogosult, csak épen mások a közönség és a művészet igényei. Az a lírikus, aki fejlődést jelent, mindig előljár és magához neveli az alkalmasakat. A költő nemcsak művét, a publikumát is teremti (Meyer) és a közönség — az idő és rétegnövekedés törvényei szerint — automatikusan szokott az író igaz értékeléséhez „bővülni”². (A költő szociális begyökerezettségével már eleget tett a köznek: ezen túl jogosult az Ignotus szabadságlevele: „a művésznek csak egy kötelessége van a közönség iránt: nem tö-

¹ L. Ferrero, *Les lois psychologiques du Symbolisme*, 1895. 163. 1.

² *L'homme conserve encore, pendant un certain temps, les idées ou les sentiments qui correspondaient à la phase dépassée . . . Il na la conscience des changements que longtemps après qu'il se sont produits.* Ferrero, i. h. 164. 1.

ródni a közönséggel”). Az ilyen közönség magától soha se vette volna észre, hogy új korszakba fordultunk és hogy a régi gondolat-meg idearendszer már nem felel meg a szociális feltételek változottságának. Maradi természetével sohase érezte volna meg, hogy az Arany—Petőfi korszak lírájának kerekeiben az új igényei csikorognak és nem tudott volna erre az újra zökkenő nélkül áttérni. Ép így nem láthatott tisztán ez a nagyközönség, mikor pl. Adynál zavaró együttesben lépett elébe a szociális és individuális nóvum. A lírikus érzékenységének kielégülése és a közönség erendő készületlensége oly hirtelen-mereven került itt egymással szembe, hogy a közönség nem vehette észre, mennyire „ismeri” már régmúlt, magyar europäerkorokból a szociális részt. Sok jel szól tehát amellet, hogy nem kell affektáltságot és utánzást feltennünk az új irányokban. Efféle látszatot — elméletben — mindenesetre okozhatnak a korban, tehetségben, műfajban egyszerre jelentkező, tipikusan lírai bensőségigények, melyek most véletlen és eddig nálunk nem volt szimultáneitásban léptek fel. Nem lehetetlen, hogy hírhedt modernjeink csakhamar akadémikus-családivá fognak fejlődhetni. A hivatalos ellenzék¹ már ma is alig több mint kezdetben a Petőfit megtamászkodók száma lehetett. Eleinte természetes kényelemszeretéből és *faute de mieux* sokan elfogadták amaz ellenvetést, melyet az elfogultság és rosszakarat szemelvényei kényszerítettek rájuk. Ma már azonban minden művelt ember elment Adyhoz és sok maradt foglyul táborában. Pedig a megértés ma annyival nehezebb, amennyivel ez a líra bensőségesebb, mint a külsőleges-szociális Petőfi-féle és amennyivel egy ilyen líra a költő múltérzékenységében nagyobb differenciáltságot vált ki, nagyobb igényeket támaszt a közönséggel szemben. A legtöbb olvasónak ugyanis minden irodalmi szakértelme egyes, csak véletlen rendszertelenségben elébe került írók tanításának eredménye; egyedül ebből eszmél rá a sohse látott-hallott múltra is. A fogyatékoságokat az tömi be, hogy minden differenciáltság az okozó múlteltem sejtelmét is involválja. Így mire egy „differenciált” író a közhangulat megkedvelt, nemcsak nóvumai váltak kincsévé, de mindazon elemek is belésejtetődtek az appercipiáló lélekbe, melyeket a zseni csömörülve került, amikor ép ez elemek már-mégvolta differenciálódni kényszerítette. Így természetesen a differenciáltabb író megemésztése több múlteltem felvételét jelenti és annál nehezebben megy minél több mulasztást pótol az olvasóban, minél több oly költőt haladtat meg vele, kiket az olvasó nem ismert, de kik elődségükkel a kérdéses szerző differenciáltságát provokálták. Persze az olvasó minden új és igaz lírikussal szükségkép újból kezdi a mulasztások Danaida-hordójának töltögetését, hiszen mindegyiket másféle múlteltemek eltaszító ereje támasztotta. Ugyan-így természetes, hogy az inkább differenciált költő inkább megterheli

¹ Főfajtaít már Goethe ismeri: *Gegner aus Dummheit—Neider aus Mangel an eigenem Success — aus Gründen stb.* L. Ecker mann, I. 102. k. 1.

az olvasót, mert múltkerülése ennek műveletlenségét sűrűbben készíti magára-eszmélni. Ez a körülmény pedig ellenmondást nem tűrve követeli orvoslását.

A gáncs hangosságát és heveességét természetesen sokban fokozza, hogy kinaik falaink közt mindig új felszisszenésnek hallatszik, ha a nyomda fonográfjában egyszer megörökített szavakat majd itt, majd ott „húzzatják” újra. Végeredményben azonban csak két típust kell mint gyógyíthatatlan ellenzékét, a költészet lassú nevelésére és a jövőre utalnunk: 1. a rosszhiszemű felületeseket kik saját fogyatkozásait egyszerűen a költők hibájának teszik meg és 2. a megkövesedett beérkezetteket, kiknek minden az övékkel ellenkező apodicticitás (nemköltői téren is) megmászhatatlan és ezért gyűlölt meredek, mert rettegnek a fájdalmas erőfeszítéstől, melyet náluk a mentalitás változtatása okozna. (V. ö. Ferrero, 163. l.). Ezek nélkülözik a lírikusokhoz vivő képességeket, ezekből hiányzik az alaposan tanulás vágya, a fiatalosan hajlás képessége. És hogy nálunk részben ép ezek képviselik a kritikát, ezen alig lehet segíteni, míg a kritikai pálya szabad¹. Persze: még ha a tanulás és lelki hajlékonyság relatíve megfelelő is, egy egyéneken belül mindig van bizonyos híja a tudás vagy lelki áttétel teljességének, önhittség volna tehát minden esetben kétségtelen bizonyossággal „eldönteni”², hogy valamely vers evidens nehézkessége, látszólagos lélektelensége vagy modorossága a költő hibájában vagy felolvadásunk tökéletlenségében leli e *magyarázatát*.

III.

E jelek szerint lehetne az új költői hang a tipikus líra jóhiszeműségének bizonyítéka. Csakhogy lappanganak benne oly vonások is, melyek épen ellenkező érvek bázisául szolgálhatnak és — szolgáltak is. Vannak lírikusaink és nevezetesen Ady oeuverjében bizonyos *tudatossági árnyalatok*, melyek nemcsak a póz és a mesterkéeltség, de az utánzás vagy divathajhászás vádjait is sok joggal idézték fel a „továbblátók”-ban². Bár a speciális vizsgálat mindenestre elkelne

¹ A kritikus helyes felfogásáról l. *H. Sz.* 1916, 210. l. és Maupassant, i. h. 177. l.: *felfogó képessége tárt legyen minden előtt, egyéniségét tudja ki-kapcsolni* (külön tartani), *hogy képes legyen felfedezni és dicsérni oly könyveket is, melyeket mint ember nem szeret s amelyet meg kell értenie mint bírónak.* V. ö. Lukács György felfogását *A lélek és a formák* 1910. és *Eszétikai kultúra* c. műveiben.

² *A költői eredetiség* kérdéséhez már 1757-ben józanul szólt R. Huch, *Disertation on poetical Imitation*. Ujabbban Goethe nyilatkozatai legsúlyosabbak (*ich habe oft geerntet, was andere gesüt haben; Was man ist, das bleibt man andern schuldig*, v. ö. általában Eckermann, I. r. 151., III. r. 252. k. l. is, stb.) Illik ehhez, amit Arany mond *ÖM.* V. köt. (Prózaai dolgozatok) 5. kk. 11 Zrínyi és Tasso). Összeállításokat adnak G. Bohnenblust, *Neue Jahrbücher* 1911, I. 236. kk.; H. Maync, *Dichtung und Kritik* 1912, 32. kk.; E. Stemplinger, *Das Plagiat* különösen 158—167. l. stb. Magam is érintettem már e tárgykört Petőfivel (*Irodalomtörténet*, 1913, 73. kk.) és Th. Mannal kapcsolatban (*E. Philol. Közlöny*, 1916. 246. k. 1.)

e ponton, anélkül is megállapítható, hogy aligha van szó személyes és egyenes hatásokról. Adynak épúgy nem volt őse az „ópiumos fantáziájú” Baudelaire, mint ahogy tüzetes vizsgálat után Verlaine apasági keresetét is el kell utasítani, jóllehet — a külsőségek nyomását kényszerítőnek véelve — hallgatagon meg hangosan egyet-mást maga a költő is „bevall”. A költői fejlődés egy bizonyos (kezdő) fokán jellemző a zseni magát-nem-látó és magát-nem-érző önzetlensége, sőt nevezetesen a rikító és tagadhatatlan utánzás is (*Irodalomtörténet*, 75. l.) „Man müsste ein ganz geflickter Bursche sein, um nicht manchmal mit Bewusstsein zu reminiszieren” — felelte Hermann Kurz Möríkének, mikor ez Uhlandot olvasta fejére.

Legtöbbször a szimbolizmus közösségét hányják fel modernjeinknek. Kétségtelen előttünk hogy joggal, hiszen a szimbolizmus személyektől kisajátíthatatlan, csak bizonyos dologi feltételekre mindig kényszerű módja a kifejezésnek. Azt pedig, ami egyedül volna fontos, eddig senki sem állította, hogy Adynak a szimbólumot provokáló egyéni vagy szociális vonásai bárkinek másolását is jelentenek; hiszen ezt épen feltűnő maisága is cáfolja. Vannak azonban csakugyan rikító külsőségek, túlságosan feltűnő vagy vaskos egyezések, (melyek egyáltalán nem látszanak a költői eredetiség mellett tanúskodni. Hogy ezeket értsük, a költői fejlődés sokszor ál-szemérmesen tagadott vagy titkolt, máskor kényelmesen nem eléggé kutató oldalának, a költői spontaneitás nagyfokú önkényességének kell a szeme közé néznünk. *A kívülről befelé való egyéniségfejlés*tés kérdésének kell úgy megfelelnünk, hogy az igazságot sem a laikus utánzási vád, sem a költőknek álbüntudatból fakadt tagadva-védekezése meg ne hamisítsa.

A költői lélek érintett kvalitásai csak előkészítik, nem teszik a költőt. Az örökölt zseni-lélek csak kergető, nyugtalanító feladat-kitűzés. Azon erők, melyek ezt „vérverő szomorú harcban” megoldatják, ép úgy része a költői fejlődésnek, mint a születés járuléka, mely a feladatot felveti. Készen nem születik tehetség és ha pl. Ady nem is kölcsönözte egyszerűen francia mestereitől egyéniségét, kár volna tagadni, hogy külső hatásuknak kitéve, szemmel láthatólag, rajtuk fejlődött. „Selbst das grösste Genie würde nicht weit kommen, wenn es alles seinem eigenen Innern verdanken wollte”, mondta Eckermannak Goethe, ki máskor nevetve vallotta be, hogy ép úgy nem tudna számot adni minden irodalmi befolyásról, mely őt érte, mint az ökrökről és borjakról, melyeket életében fogyasztott. A költői önkénytelenség nagyrészt és szükségkép önművelődésből és önfejlesztésből adódó önkényesség. Már a nem-költői egyéniségfejlesztéssel is így áll a dolog: az örökölt és igen korlátolt kiterjedtségű diszpozíciókon kívül mi más vagyunk, mint amit szüleinktől, tanítóinktól, környezetunktől fogadunk egyéniségünkbe: sokféle eltanult külső és belső gesztus összege? Az egyéniség végső titka az elemek keveredéseinek, persze minden analyzist

kicsúfoló, egyéni módjában keresendő (R. M. Meyer). Ezt Proudhon így mondja: *La propriété c'est le vol*. Azonban általános gesztusoktól eltekintve, mindig csak azt vesszük át másból, aminek árnyéka már él bennünk, ami vérünkkel válni alkalmas. A költő azt szívja fel a talajból, ami homogén vele, mondja Dilthey. Más szóval: az örökölt engrammkincs a tudatos továbbfejlődésben az organizmus aktív alkalmazkodását is praeliminálja. Így biztosítja az egyéniségek különféleségét a *kiválasztás*, hogy t. i. több helyről és mindig csak épen azt érdemesítjük az idegen anyagból magunkba olvasztani („*einverleiben*”), amit magunkba olvasztottunk. „Was hatte ich — mondja Goethe¹ — wenn wir ehrlich sein wollen, das eigentlich mein war, als die *Fähigkeit und Neigung* zu seihen und zu hören, zu *unterscheiden und zu wählen* und das Gesehene und Gehörte mit einigem Geiste zu beleben und mit einiger Geschicklichkeit wiederzugeben”. A megerősödött öntudat nyomtalanul kinövi azon alapunktól idegen „szokásokat”, melyeket netalán magunkra erőszakoltunk.

A költői egyéniség tehát nem készen-befejezetten adatott önkénytelenség. „A tehetség hosszú türelem”: nevelési folyamatra szorul. Olykor talán a külsőség látszatával is, de mindig a kiválasztástól biztosítva rakosgatja össze a tehetség azon, másokról másolt gesztuselemeket, melyeket magával rokonoknak érzett meg. *Selbständigkeits* wird immer heissen, selber auf fremden Schultern stehen (Bohnenblust). A kiválasztás a fejlődés végső igazolása és *a születéses múlttudat pozitív energiája mellé a költői fejlődés második alapfeltételének a kiválasztási tehetség is felveendő*. Ebben viszont benne van, hogy a legtudatlanabb zseni is tudatos, tehát mások műveinek ímegértése lehet siettető segítsége és formája a magára-eszmélésnek. Ez az amit Schopenhauer némi pretenciával állapít meg „a belülről megokolt reminiscenciáról és az irodalomnak a világeával egyenlően jogosult befolyásáról”. „Was da ist, da ist mein!” — kellett volna Goethe szerint már Byronnak mondania — „und ob ich es aus dem Leben oder aus dem Buche genommen, das ist gleichviel, es kam bloss darauf an, dass ich es recht gebrauchte”. Különböen mai viszonyok közt még mesterségesen is alig lehetne költőinket ép attól elzárni, ami legkevésbé kívánatos: a rokon lelkek olvasással való megismerésétől. Még a gyermek Petőfi és Arany legmostohább viszonyai közé is eljutottak a könyvek, melyekre a későbbi költőknek szükségük volt. Arany az utánpótlásnak is megkegyelmez, kik mint környezet talajul szolgálnak a nagy tehetségnek mert nélkülök nem is domborodnának ki, de főleg nehezebben tudatosodnának: annyira fél, hogy a tehetség mostoha körülmények közt elkallód-

¹ Eckermann, III. r. 253. l.

² *Nyugat*, 1916. II. 64. 1. Már Dilthey, *Das Erlebnis und die Dichtung* 1913-14, 198. 1. mint nagy, elmúlt *események preparátumait* adja a költők rendelkezésére a vallásos, metafizikai és történelmi ideákat.

hatnék¹. Ady már napjaink fiaként mondhatja, hogy csak az került és kerül mindig elébe, ami számára a legérdekesebb, legfontosabb és legszükségesebb (*Nyugat*, 1914. I. 71. l.), ami nyilván úgy értendő, hogy egyénisége nevelésének céljaira mindig ki tudja a könyveket válogatni. Mások — pl. Spielhagen — fejlődésük nehézségének és fogyatékoságának okául tudatosan ismerték fel, hogy bizonyos korszakaikban hiányoztak a megfelelő könyveik.

Mínt hogy azonban a folyamatban csak végeredményül alakul ki az egyéniség, közben természetesen felmerülhet a kívülről befelé hatás legvaskosabb látszata is, mert a témák szuggesztív ereje találhat kontaktust az egyelőre még csak tudat alatt szunnyadó elemhez. A már kifelé tapogatózó bizonytalanság mohón kap minden után és felhasználja, ahogy élettelen szavakkal gyermekek tudatosítják élökké addig „észre se vett” érzéseiket²). E kész sémákat ép a lírai újságában öntudatos zseni annál fölényesebben kezeli, minél több a joga arra az öntudatra, hogy ő lényegében úgy is egészen más és amit felhasznál, csalt *faute de mieux*, ideiglenesen és jelentőség nélkül igénybe vett, durva segédeszköz, mely nem is céljához, legfeljebb a cél hozzátétőleges irányába tudja segíteni; nem érző lába, legfeljebb ügyetlen mankója, melyet messze fog dobni magától. (V. ö. *Irodalomtört.*, 1913. 77. l.). Ép ezért nem is fektet rá nagyobb súlyt, mint amennyit megérdemel. A parancsoló kötelességérzet jellemző vonása az alkotó zseninek: bármi módon, kiméltlenül is kikényszeríti belőle önmagát. Természetes azonban, hogy ily gyakorlatozás közben a mások szavai csak-vélt önmegismerésekbe is téveszthetik a magát kereső költőt. Zseniben ezek a nem belső jogon átvett, esendő utánzások később minden folytatás és hatás nélkül visszafejlődni kötelesek. (Ez a *zsenigék* kérdése, 1. imént id. helyen, 78. l. 3. jgyz.). Ha tehát költő múltjában idegennek felismerhető, de azóta lekopott színeket fedezünk fel, ez egyszerűen küzködésének nyomjelzője és semmiképp se ronthatja le, amivé lett, ha — lett. Félteni felesleges a művészt. Minden tanulás és fejlődés útja az a kényszerű utánzás, melyet belsönk csírázó azonossága miatt szinte reflexmozdulat készítet megragadnunk.

Persze emellett a lírikus zseni más utakon, így negatív irányban is, fejlesztheti egyéniségét, ösztönösen önállóságának veszélyeztetett csíráját védi, mikor tüntető szitokkal, nagyzással, túlzó göggel kompromittálja maga előtt a múlt egy-egy apadó maradékát³, melynek henye fontossága csak gátolja egyéni fejlődését: el kell

¹ E kérdéstről összeállítást ad Kardos Lajos, *Budapesti Szemle*. 1916. 472. sz. 106—114; 1.

² A forma pravalenciájáról a gyermek lelkében már szóltam *Magyar Paedagógia*, 1916, 121. l.

³ Rokon, de már az egyénen kívül vetített jelenség, hogy Pontoppidan a dán lírikusokban saját felkivánczó lírikus hajlamait ostorozza (eine Art Liebeshass — mondja Brandes, *Neue Jahrbücher*, 1912, 145. l.)

vernie magától. Természetesen ép ily önző célú mindazon elragadtatás, melyet lírikusok saját hangjukkal rokon műtelemek felmagasztolására pazarolnak. Petőfi Goethegyűlölete és Bérangerimádása mindkét irányban legjellegzetesebb példa.

Mіндеzt összefoglalva következőkép látjuk a lírikus zseni útját: A tehetség ráeszmél, hogy születési diathézisében lappang olyan fejlődésre képes potenciál, mely valami szociális nővumban gyökereszik, a líra újságigényének kielégítésével kecsegtet és kellő kifejtésében lélekrevelációt (egyéni nővumot) ígér. E felfedezéssel együtt fellép a „noblesse oblige” gondja: kötelességnek érzi a törekvést, hogy a magában elveszendő energiát kifejezetté varázsolja, ösztönösen nagyra kiáltja ki minden lelki rokonát és „ellenségei” leértékelésével is edzi magát feladatára. Minthogy azonban a kifejezés számára egyelőre legyőzhetetlen nehézség, minden lehető pozitív eszközt is fel kell használnia, hogy egyéni érdekességét mégis kifejezhesse. Ezen cél irányában nemcsak örökölt múlttudatának egyénileg regenerált elemeit fogja kikristályosítani, hanem az idegen gesztusokat is e szempontból választja ki és természetesen ez is az egyetlen pont, ahol ezt egyénisége veszélye nélkül teheti. Ettől a fejlődési foktól fogva oly gyakran figyelték már meg a költő kibontakozását, és ugyanitt minden lírikus fejlődése oly „külön eseté” egyenesül, — hogy mellőztük a probléma további fejtegetését.

Amit még a jóhiszeműség ellen szoktak felhozni, a póz és modorosság vádjai, egyszerűbben magyarázhatók. Ama lélektelen, üresen mozgó témák, melyek a fejlődés későbbi fokozataiban minden lírikusnál többé-kevésbé felfedezhetők, lélektanilag aligha jelentenek egyebet, mint hogy a költő belső kényszer híján is él, tehát visszaél egyéniségével, mikor ezt végre megtalálta és kiformálta. Gépies mozgásreflexek ezek, melyeket hajtott és hajtó mozdulat között erőltlenül tesz, mint a lendítőkar, mert örvend aktivitásának és ez öröm kielését erősítő gyakorlásnak érzi. — De persze ép e pontnál lehetetlen — ma legkevésbé — a pénzértírás szempontját tekinteten kívül hagyni.

IV.

Lehetséges tehát, hogy a modernjeink ellen felhozott főbenjáró vádak jogosulatlanoknak bizonyuljanak. Az utánzásnak és modorosságnak vannak tipikusan kényszerű esetei. Az a formai és tartalmi nehézkesség is, mely a szimbolizmus kényszerelvéig megy, lehet pusztán a tipikusan lírikus korhangulatnak, az ehhez képest fokozottabb lírai újságigénynek és a lírikus lélek ilyen körülmények közt aktívabbá kényszerülő elkülönbözési erejének a természetes következménye. Azt is, hogy ilyenféle nyilvánulás eddig nem volt irodalmunkban, megmagyarázná a körülmény, hogy mindaddig az összetevő tényezőknek a lírára ily szerencsés együttese is példátlan volt.

Mihelyt a lírai nehézkesség s tipikus külsősége, a szimbolizmus, „oly jelenség, melyet az újjal viselős lélek mindég provokál és költőivé jogosít, úgy szintén: mihelyt az egyéniségfejlesztés kívülről befelé ható iránya ép oly természetes, mint a belülről induló, — meg van oldva a szimbolikus korok és e korok költőinek járványszerű fellépése is. A sokszor felhangzott vád, hogy a kifejezési mód csak mint külső divat ragad át, arra helyesbítendő, hogy csak az újságigénynek fellépte lehet „divat”, — értsd: a korban rejtőző szükséglet. Maga a szimbólum — lírai koroknál, katexochén lírikusoknál — csak az újatfelfedezés kényszerű járuléka és — áruló jele. E szerint nem lehetetlen hogy Verlaine, Moréas, Ghil egyidőben egymás mellett őszinte lírikusok voltak (nem vizsgálhatom, hogy azok voltak-e) és Ady is lehet jóhiszemű, bár látszólag egy előtte Francia- és Németországban (Stefan George!) lezajlott mozgalom „felvevője”. Már Goethe tud az egyszerre több egyénből előtörő, a levegőben lebegő, ős idők folyamán megérlelt képzetekről és gondolatokról¹). Mindenesetre nálunk sok szimbolista költő gyökereit napnál világosabban csak Ady táplálja, semmi egyéb: ezt „kapásból” is megállapíthatjuk.

De a szimbolizmust előidéző lelki, diathezis természetes a szimbolikus korok tagadhatatlan periodicitását is magyarázza. A túlzott lírai érzékenység korait és ebben a zsenik korszerű kvalitásait nem kis mértékben és mint valami vis inertiae provokálja az előző koroknak józan külsőleges, sokszor egyenesen líra-ellenes tendenciája. Viszont a tipikus líraiság természetesen posztulálja a szimbólumot.

Így az összes vádakban semmi sincs, ami eleve és kétségtelen bizonyossággal ellenmondana a most lezárult lírai korszak jóhiszeműségének. Egyenesen és objektíve lehetetlen a jóhiszeműséget bizonyítani, de valamelyes próbája mindenesetre képzelhető. Ha egy költemény „tartalma” — újsága és uralkodó zeneisége épségének megtartásával — más „könnyebb” formáiba nem menthető át, ez a nehézkes affektáltság kényszerű őszinteségét fogja jelenteni. Sajnos felháborodó és felmagasztaló kritikánknak éppen arra nem jutott ideje, hogy megállapítsa: micsoda is tulajdonkép minden esetben egyes lírikusaink mondandója; pedig ezt tudni elengedhetetlenül első lépés annak eldöntéséhez, hogy egy lelkiállapot, annak heve vetület-e vagy csak egyszerű elgondolás². Ma ennyi kétségtelen: a most lezárt kor tipikusan lírai volt, jellegzetes szociális újságigénnyel és akadtak lírikusaink, kik alkotásaiknak bizonyos, jellemző vonásaival arra utalnak, hogy a tipikus líra hívó szavára érkeztek és megvolt egyéni újságuk a korszerű líra feladatának vállalásához, mely lírai korszakban kétszeresen súlyos. De ha ez így áll, a lezárult fokozat mindenesetre helyet kér líránk fejlődése történetében.

Egyéneket illetőleg dönteni és ítélni nem tartjuk időszerűnek. Ezt majd csak évek után, elfogulatlanságban fogant elemzések ígér-

¹ Meteoren des literarischen Himmels, s v. Antizipation.

² Az őszinteség ismérveiről v. ö. Croce-Kiss, i h. 47. k. 1.

hetik érett gyümölcsükül. Védelmünk tehát nem magasztalja az újakat, nem mondhatja, hogy személyileg ennyit vagy annyit érnek, csak azt, hogy ezen idegenszerűségi és utánzási perek sem mondanak semmit. Ellenkezőleg; mintha egyes kedvező tünetek inkább modemeink jövője mellett szólanának. Mindenesetre megvan a látászat, hogy a költő-típus fejlődésének ezen, legmodernebb alakulata mai világirodalmunknak és hazánk benne való részvételének *centrális jelensége*¹. Persze a kritikának idővel a személyekig is el kell majd mennie, sőt oly szigorral, minőre talán csak a Kazinczy-féle „istenfik” ellen volt szükség: de alapelv akkor is csak az itt követelt Spinozai lehet: *actiones humanas neque ridere, neque lugere, neque detestari, sed intelligere*.

¹ V. ö. Németországot illetőleg R. M. Meyer, 88. 1.

CZÓBEL ERNŐ: BERZEVICZY GERGELY JAVASLATA A KONTINENS VÁMUNIÓ- JÁRÓL

KÖZÉPEURÓPAI TÖREKVÉSEK A 19. SZÁZAD ELEJÉN

(Második, befejező közlemény)

VI.

(*Propaganda és hatás.* 1796: az első északeurópai út; megyei fölterjesztések. 1797: »Magyarország ipara és kereskedelme«. Recenziók. Kapcsolat a bécsi kormányzatókkal. 1804: »Magyar északi kereskedelmi társaság«. 1807: második utazás. 1808: *Ansicht.* Recenziók. Dessewffy József véleménye. 1810: újabb megyei fölterjesztés. 1814; *Erweiterung.* Küldöttséggel Bécsben. A *Wiener Alig. Ztg.* bírálata. 1817: a javaslat magyar fordítása. Kazinczy véleménye)

Berzeviczyt nem irodalmi avagy tudományos célok vezették javaslataiban; „irodalmi vizsgálódásait” „előmunkálatnak, jóakarató útmutatásnak” szánja, hogy „a megpendített eszmék megbíráltatván, felhasználtassanak vagy elvett ess ének”. Baconre hivatkozik, aki azt mondja, hogy a legmagasabbrendű tanácsok megtalálásában a gyakorlat embereinél az otthon nyugalmas csendjében dolgozó férfiak szerencsésebbek. Nem is elégedett meg eszméinek pusztán irodalmi kifejtésével. Jozefinus volta és jakobinus (híre miatt az állami közpályáról, melyre készült leszorult, de a gyakorlati sikerekről még se mondott le. Előkelő és tudós híru földbirtokos nemes emberként, társadalmi téren, megyéjében, befolyásos körökben, az illetékes fórumok előtt is propagálta javaslatait, és a gyakorlatban is tett kezdő kísérleteiket megvalósításukra.

Éppen egy gyakorlati, üzleti vállalkozása ismertette meg vele az északi kereskedelmet. 1796 augusztusában és szeptemberében nagy utazást tett Észak-(Európába, elindulva Szepes megyéből, hol szárazon, hol vizen, Krakkón, Varsón át föl egészen Danzigig. Magyar áruk, főleg borok kivitele felől érdeklődött és ajánlatokat közvetített krakkói, varsói és danzigi kereskedők között. Varsóban Dietzenstein titkos tanácsossal értekezett, kit a porosz kormány küldött ki a porosz lengyel területek vámügyeinek rendezésére és az Ausztriával és Magyarországgal kötendő kereskedelmi szerződés előkészítésére.

Meglátogatta a porosz-lengyelországi kormányzót is. B. maga írja följegyzéseiben, hogy ekkor ismerte meg az északi kereskedelmet. Már Varsóban elhatározta, hogy otthon erről jelen-

tést fog szerkeszteni a helytartótanácsához és a kancelláriához. Varsóban fogalmazta meg Szepes megyének benyújtott, de a megye, illetve a m. kir. helytartótanács révén a királyihoz juttatott fölterjesztését az északi kereskedelem érdekében. Dátuma: 1796 október 10. Figyelemreméltó az az érvelése, (hogy Magyarországnak azért kell a Keleti-tengerrel való összeköttetést gondosan keresni, hogy földművelő nemzetből az iparos, kereskedő és vagyonos nemzetek sorába emelkedhessek. Hivatkozik Dietzenstein porosz titkos tanácsossal folytatott tárgyalásaira is. Elsősorban a magyar bor, dohány, tölgyfa-guibacs forgalmának fölszabadítását sürgeti.

Ezt a fölterjesztést több más megye is magáévá tette és az 1796-i országgyűlésre utazó követek utasításába befoglalta. Mivel azonban a kereskedelmi ügyek kormányszéki tárgyalásra utasítottak, 1797 február 20-án újabb fölterjesztést küldetett megyéjével a kormányzésekhez illetve a királyihoz. Ebben imár az őstermelés majd minden termékének szabad kivitelét követeli, elsősorban Poroszországba. Kívánságának támogatására egyebek közt hivatkozik az 1546: LX. t.-cikkre is, mely megállapítja hogy a király a Lengyelországgal való szabad forgalmat akarja.

Ugyancsak 1797-ben adja ki híres munkáját Magyarország kereskedelméről és iparáról (Lőcse), melyhez függelékül csatolta a két megyei fölterjesztés szövegét. Ez a könyve nagy hatást tett, igen ismertté lett és az 1802-i és 1805-i országgyűlésen ismételtelen hivatkoztak rá.

Megjelent németül is. Előbb több darabban a Hildt-féle *Händelszeitungban* (*Neue Zeitung für Kaufleute*. . .), aztán könyvalakban is (Weimar 1802). A német kiadásnak is nagy sikere volt. Rummy szerint¹ két év alatt elfogyott, bár Magyarországra csak kevés példány jutott belőle. Ezért a munkájáért választotta meg a göttingai tudományos akadémia B-t rendes tagjává.

A hallei *Alig. Literatur Zeitg* 1804 iben (III, 519—20. 1., szeptember 8) hozott róla recenziót, mely különösen az északi kereskedelmet javalló fejezetekre hívja fel a figyelmet. „Legfontosabb fejezetei — mondja a bíráló — azok, melyekben gyakorlati adatokkal figyelemztet arra a kereskedelemre, melyet Magyarország az északi államokkal, elsősorban Poroszországgal és rajta keresztül a többivel is a Poprad és a Visztula közvetítésével folytathatna. Ezek a fejezetek megérdemlik nemcsak az osztrák, hanem a porosz királyi minisztériumnak is teljes figyelmét, hogy e két hatalom kölcsönös iagi előnyök reményétől indítva, végre már közeledjen egymáshoz egy barátságos és mindkét félre egyaránt méltányos kereskedelmi szerződésben”.

A *De Commercio* . . . VIII. fejezetében B. részletesen ismerteti a Kiss testvéreknek, a Ferenc-csatorna építőinek újabb csatornázási és folyamszabályozási terveit, melyek megvalósítására bécsi részvé-

¹ Ersch u. Gruber: *Alig. Encykl.* I. szekció. IX. 1822. 256. 1.

nyes vállalatukat kibővítették, alaptőkéjét lényegesen fölemelve. Az új tervek szerint összekötötték volna a Dunát és Szávát az adriai tengerpart kikötőivel és ebbe a közlekedési rendszeribe a Tiszát és Marost is belekapcsolták volna.

Az ismertetés elárulja, hogy B. e terv részleteibe alaposan be volt avatva és ama vállalkozói körökkel, melyek a dolog természete szerint csak a kormány beleegyezésével és támogatásával láthattak munkájukhoz, bizonyára összeköttetésiben állott. Bizonyos, hogy nemcsak saját nézeteit, hanem egyszersmind a vállalkozóknak és a kormány e vállalatot támogató tagjainak szándékát is kifejezi, mikor azt mondja: „Hogyha ezen műnek óhajtott sikere meglenne, az egész levantei és adriai kereskedelem iránya megváltoznék . . . és maga a Balti-tenger is Lengyel- és Magyarországon át összeköttetésbe hozatnék az Adriai-tengerrel”.

B-nek és a bécsi kormányköreiknek erre a közvetlen vagy közvetett kapcsolatára rá kellett mutatnom, mert így lehet megmagyarázni, hogy 1799 szeptember 19-én, tehát B. fölterjesztési és könyvének megjelenése után két évvel, a bécsi udvari kamara kereskedelmi referense a császár elé olyan javaslatokat terjesztett, melyek közel rokonságban vannak B. terveivel.

Beer ismertetése szerint az előterjesztés azt hangsúlyozza, hogy Ausztria, Orosz- és Poroszország között az átmenő kereskedelem rendkívül nagy értékű lehetne, „ha a Keleti-tengernek és a Fekete-tengernek nem is igen nagy nehézségek árán létesíthető összeköttetése megtörténnék. Mily nagy előnyököt lőhetne elérni Ausztria, Porosz- és Oroszország kereskedelmi ügyekben közös egyetértéssel, ha a Dnyesztort a Szánnal és ezen át a Visztulával csatornák kapcsolnák össze, ha a Fekete tenger és a Levante a Keleti-tengerrel összeköttetnék, Mindezek oly összeköttetések, melyeket Ausztria saját államaiban tudna létrehozni. Oroszországgal már csak azért is meg kell egyezni, hogy előmozdíthassák a magyar borok kivitelét Oroszországba, mert minden állam, mely ily borokban gazdag volna, megmozgatna minden követ, hogy e révén gazdag pénzforrást nyisson magának”. A Törökországgal való forgalom élénkítése is elsőrangú feladat.¹

Nem lehet csodálni hogy abban a kormányban, mely a Kiss testvérek vállalatát támogatta, akadt olyan tag is, aki B. nagy kereskedelmi terveivel rokon eszméket ajánlott a császár „figyelmébe. Ezeket az eszméket nem váltották tette. A mi szempontunkból azonban most csupán az érdekel bennünket, hogy a B-vel érintkező vállalkozói körök tervei és az ismertetett előadói előterjesztés eszméi azt mutatják, hogy B. javaslatai az udvari kamara egyik tagjának véleményeképpen is megszólaltak az uralkodó előtt.

Annál is valószínűbb ez, mert az ismertetett előterjesztés szerzője: az udvari kamarának ugyanaz a referense, ugyanaz a Herber-

¹ Ad. Beer: *Die österv. Handelspol, im 19. Jhdt.* Wien 1891. p. 454.

stein-Moltke gróf, aki 1804-ben az 1802-i magyar országgyűlésnek a király elé vitt (kereskedelmi sérelmeiről és panaszairól olyan előadói véleményt dolgozott ki, mely ugyancsak B. javaslatainak hatását még feltűnőbben elárulja.

Ez a referátum Magyarországnak olyan kedvezmények megadását javasolja, melyekhez hasonlók az udvar előtt rokonszenvesek soha nem voltak és amelyek világosan rávallanak a referens magyar részről és pedig B. javaslatainak szellemében történt befolyásoltására. Beer ismertetése szerint ez az 1804 július 9-én kelt előterjesztés azzal érvel, (hogy a német örökös tartományoknak is érdekük, hogy Magyarországnak, ennek a nagy és bőven megáldott királyságnak gazdag források nyitassanak és pedig olyanok, melyek a terményekkel való kereskedésnek leginkább megfelelnek. Elsősorban a közlekedési utak javításáról kellene gondoskodni. A Duna olyan kincs, melyet eddig még nem eléggé használtak fel. Sehol se lehet a csatornáknak fontosabb szerepük, mint Magyarországon. Magyarországon csatornák építésére, a dunai hajózás pontos rendjének megtartására, a hajósok jobb kiképzésére kell fordítani a főfigyelmet és ha majd egyszer megvalósul a Morva szabályozásának eszméje és ez a folyó összeköttetésbe kerül az Oderával, ami által az annyira fontos levantei kereskedelem, egyesülvén a Keleti-tenger kereskedelmével, Magyarországon át vonulna, — akkor majd Magyarország látná ennek legfőbb hasznát. A magyaroknak nem lehet eléggé lelkükre kötni, hogy a Levanteval való kereskedelmet a Dunán át menél inkább élénkítsék”.¹

Lehetetlen ezen a javaslaton B. terveinek hatását fel nem ismerni, melyektől csak abban tér el, hogy a Dunát az Oderával a Morván át kötné össze, nem pedig magyarországi folyamatok közvetítésével.

B. munkájának hatása alatt próbálta megalapítani 1804-iben Schweickhardt báró Bécsiben azt a „Magyar-éjszaki kereskedő társaságot” (*Nordische Handlungs-Gesellschaft*), melynek első célja az lett volna, hogy a magyar borok Oroszország felé irányuló kivitelét fejlessze. Schweickhardt báróval B-nek már régibb keletű volt az összeköttetése, mert 1797-ben megjelent könyvében már ismerteti a magyar borok kivitelét előmozdító törekvéseit. Schweickhardt részletes tervet tartalmazó emlékiratot készített, melynek aláírására megnyert több igen előkelő magyar és osztrák főurat. Herberstein-Moltke gróf szerepe és B. javaslatának hatása kétségtelenül fölismerhető a támogatásban, melyben Ferenc király a társaságot részesítette és abban az engedélyiben, mely szerint a Poprádon es Visztulán át szállíthat magyar borokat. A porosz kormány is megígérte, hogy a magyar borok javára hajlandó Elbing városának a Visztula mellett érvényben levő árumegállítói jogát megszüntetni és a porosz beviteli vámot tetemesen mérsékelni. A svéd király is igen

¹ U. ott, p. 38.

kedvező feltételek mellett engedte meg a magyar borok bevitelét. Sdhweickhardt tett is próbaszállításokat, de ezek nem eléggé sikerültek. De nem annyira emiatt, hanem a tervezet több kisebb-nagyobb hibája miatt a magyarországi érdekeltek bizalmatlanokká lettek a társasággal szemben, mely így végleg nem is volt képes megalakulni.¹

Ezekre a hibákra a göttingai „*Magazin für Gesch., Statistik u. Staatsrecht*” című folyóirat 1806. évi első kötetében B. maga mutatott rá a tervezet részletes bírálatát adva.² A következő évben pedig, 1807 áprilisában és májusaiban maga tett nagy utat a magyar termények, elsősorban, a magyar borok észak felé való kivitelének tanulmányozására. Ez volt második északi utazása. A Poprádon, Dunajecen és Visztulán, tutajokon szállította áruit. Bort, méhsert, vajat és túrót vitt Varsóba. A három utóbbi cikken nyer, de a bor után oly nagy vámot kellett fizetni, hogy erre az üzletre ráfizetett. Amellett annyi bajjal járt az utazás és szállítás, hogy Schwartner B.-nek több német lapban közölt útleírása alapján joggal írhatta: „B. úr naplója hasonló vállalkozásokra éppenséggel nem csábít”³

B. azonban vállalkozásának üzleti sikertelenségét a kedvezőtlen körülményeknek tulajdonítja és nem adja fel terveit. Sok Varsóban tartózkodó különböző nemzetbeli üzlet emberrel tanácskozott terveiről. Lengyeleken, oroszokon, franciákon poroszokon kívül még a török és perzsa tolmácsokkal is tárgyalt.⁴

Hogy tervének üzletembereket meg is tudott nyerni, bizonyítja egy Böhlring nevű danszigi nagykereskedőnek 1808-ban hozzá írt levele, mely lelkesedéssel nyilatkozik a tervről s csak azt ajánlja B.-nek, hogy a politikai viszonyok kedvezőbb fordulatáig várjon⁵).

Hazaérkezvén, B. pályakérdést tűzött ki a Monarchia külkereskedelmi helyzetének megvilágítására. A pályadíjat barátja és pártfogoltja, Rummy Károly György nyerte el, kinek munkájából a törvényi és statisztikai adatokat tartalmazó részeket⁶) átvette saját, 1808 végén⁷) Pesten kiadott német munkájába, az „*Ansicht*”-ba.

¹ L. Gaal: I. p. 78—79. — Horváth M.: *Az ipar és kereskedelem története* H. M. *Kisebb tört. m.* Pest. III, 1868.) p. 332—334. — Schwartner: *Statistik*. 2. kiadás I. 1809. p. 420-421.

² B. nem maga írta meg a cikket, hanem a lap szerkesztőjével megíratta. Ld.: Wurzbach: *Bio.gr. Lex.* I. p. 343.

³ Schwartner: *Statistik* I. 1809. p. 421. — Kazinczy *levelezése*. V. 1894. p. 55. — Gaal: I. p. 69—73.

⁴ Ersch u. Gruber I. IX. 1822. p. 257.

⁵ Gaal: I. p. 185.

⁶ Gaalnál: I. p. 180, a jegyzetben minden valószínűség szerint erről a Rummy-féle pályaműről van szó. — Ld. Ersch u. Gruber I. IX. 1822. p. 257. — *Alig. Lit Ztg.* Halle. 1822. III. p. 478. — Wurzbach I. p. 343.

⁷ *Intelligenzblatt d. Annalen d. Lit. d. öst. Kaiserstaates.* Wien. II. évf. 2. k. 1808. p. 188.

Könyvét az osztrák és német kritika nagy tisztelettel fogadta, de megjelölte a javaslat nagy nehézségeit és hibáit.

A bécsi *Annalen der Lit u. Kunst in d. öst. Kaiserstaaten* kritikája (II. 1809. p. 249—253.) egyetért B. javaslatával és tervével. De a nehézségek számosabbak és nagyobbak, mint B. gondolja. Hibája a tervnek, hogy Oroszországnak kétannyi haszna lenne az új úton járó világkereskedelemből, mert délen a törököt, nyugaton egész Észak-Németországot ő látná el árúkkal. Az is nagyon kétséges, hogy a felsorolt folyamok és csatornák elegendők volnának-e, az utak pedig oly műveletlen területeken elég jók volnának e az ázsiai-európai kereskedelem lebonyolítására¹.

A halléi *Alig. Lit. Ztg.* behatóbban és bizalmatlanabban bírálja a javaslatokat. (1810 március 10, 69. szám, p. 550—552.) Elismeri, hogy a világkereskedelem régi útja az volt, melyet B. ajánl. „A hajózás fejlődése azonban új helyzetet teremtett melyet megváltoztatni alighanem lehetetlen”. Három előfeltétel kellene ahhoz, hogy B. terve megvalósuljon: 1. Valamennyi angol hajó eltávolítása a Levante vizeiből; 2. Törökország újjáalakulása, a kereskedelem teljes biztonsága a török birodalom tartományaiban; 3. egy folyam, mely a Fekete tengerből visszafelé folyna, hogy a szárazföldi szállítás és a karavánút óriási költségeit csökkentse. Igaz, hogy a (helyzetnek meg kell változnia, de nem B. tervei szerint, hanem úgy, hogy az angolok ismerjék el végre a tengerek szabadságát, hagyjanak fel a tengeri kereskedelemnek minden nemzetközi jogot megcsúfoló felforgatásával. Tengeri kereskedelem híjával a kontinentális kereskedelem mindig csak szegényes marad.

Magyar barátai közül gróf Dessewffy József, kivel sokat vitakozott és levelezett javaslatairól, még más akadályokra is felhívja B. figyelmét. 1808 december 26-án kelt levelében nagy elismeréssel szól a tervről, de nem bízik a bécsi kormányban, mert nagyon elfoglalt kifelé s „lételeért is annyira remeg, hogy telve van gyengeséggel és határozatlansággal, minélfogva nagy gondolatok befogadására semmikép sem alkalmas”. A terv megvalósításához azonkívül „mindenekfelett megkívánatik az, hogy Angolország érdekeihez valaki ne nagyon ragaszkodjék; egyébiránt az angol és francia nemzet a keleti kereskedelemre mindig nagy befolyást fog gyakorolni”. De még ha meg is valósulna a terv, mi lesz, ha a béke helyreáll? „Vájjon akkor a Jóremény foka körül vonuló tengeri utat az érdekelt hatalmaik egészen abba fogják-e hagyni?”²

1810-ben B. Szepesmegye révén újabb fölterjesztést intéz a királyhoz. Ennek tartalma, Beer kivonata szerint³: A magyar királyságnak szabad hajózást kell biztosítani Szászországgal Poroszországgal és Oroszországgal kötendő kereskedelmi szerződésekkel az

¹ V. ö. Kazinczy *lev.* (Kiadta Váczy J.) VI. 1895. p. 569.

² Gaal: I. p. 73-74.

³ Beer: id. m. p. 40. — Gaal Jenő erről a fölterjesztésről nem tud.

Oderán és Visztulán a Balti-tengerig, és szabadkereskedelmet Oroszországba Galicián, Brodyn át; a külföldi áruk bevitelle Magyarországra ezen az úton engedessék meg. A német örökös tartományok árucikkei elégtelenek, silányak és drágák, tehát a Szászországból. Porosz- és Oroszországból való behozatalt meg kell engedni. A bor, gubacs, dohány, hamuzsír stb. kivitelének tilalmát, illetve nagy vámmal való megakadályozását meg kell szüntetni. Csak az ipar és kereskedelem adja a nemzeti gazdagság kiapadhatatlan forrását, csak velük lehet a nemzet sebeit meggyógyítani. Észak-Magyarországnak olyan termékei vannak, melyek az északi Európában sehol nem találhatóik, úgy, hogy ezeket Északamerikából kell behozni. A kiviteli tilalmak és vámok eltörléséből olyan előnyök haramlanának az osztrák kereskedelemre, melyek a pillanatnyi jövedelemcsökkenés kárait bőségesen kárpótolnák. Az örökös tartományok ipara lendületet kapna, mert kénytelen lenne gyártmányait tökéletesebb formában szállítani, hogy a külfölddel szemben megállja a versenyt.

Minden bizonnyal ez az az értekezés, melyről a bécsi *Vaterland. Blätter* 1818-ban a következőket írja: „A bécsi béke (1809 október 14.) után B. Szepesmegyének egy értekezést nyújtott be, melyben kifejtette, hogy az állapotok javulását el lehetne érni, ha az uralkodó elszigetelő rendszert megváltoztatnák s az ipar és kereskedelem szabadságát kiterjesztenék. Ez az értekezés nagy feltűnést keltett: egy részét Szepesmegye kinyomatta és a szerző megnevezése nélkül minden hatóságnak megküldötte¹).

A bécsi udvari kamara ezt a felterjesztést elutasította. Wallis gróf, a kamara elnöke, a király felszólítására írásban nyilatkozott róla s kifejtette, hogy a javaslat elvei a fennálló kereskedelmi és vámrendszert alapjában ingatnák meg. A kereskedelmi szabadság elvének helyessége nagyon kétséges és az az állam, mely elzárkózott szomszédaival szemben, először adna követetlen példát a kereskedelmi szabadság megvalósítására, bizonyosan áldozatává lenne korai liberalizmusának²).

B.-nek ez a kísérlete se járt tehát eredménnyel. Nem tudta megalapítani tervezett kereskedelmi társaságát sem, melynek érdekében igen sokakkal levelezett, úgy, hogy temérdek erre vonatkozó levél maradt hagyatékában³).

Ily sikertelen, de egyre új és új formában megismételt kísérletek közben érkezett el a bécsi „békekongresszus” esztendeje. 1814 őszén, a kongresszus előkészületei közben, B. újból összefoglalja és kinyomatja javaslatait. Benyújtja munkáját a kongresszusnak. Egy északmagyarországi érdekeltekből álló (küldöttség élén Bécsbe megy

¹ (*Erneuerte*) *Vaterl. Bl. für d. öst. Kaiserst.* 1818 június. 48/49. szám. p. 194.

² Beer: id. m. p. 41.

³ Gaal: I. p. 80 ismerteti Sok kancelláriai tisztviselőnek erre vonatkozó levelét.

s előadja terveit a nádornak, Metternichnek, előkelő osztrák és magyar főuraknak, megjelenik kihallgatáson a királynál is, nagy agitációt fejt ki egy kereskedelmi társaság megalapításáért, — úgy, hogy a kongresszus tagjai munkálatáról föltétlenül tudomást (kellett hogy vegyenek¹).

Bizonyára összefügg ezzel az erős propagandával, hogy a *Wiener Alig. Zeitung* a kongresszus tárgyalásai közben feltűnően részletes és alapos bírálatot közölt B. munkájáról²). Nagyszerűnek mondja a tervet, ha első pillanatra éppen nagyságánál fogva talán elijesztő is. A terv megérdemli az érdekelt három kormány jóindulatát. Remélhető, hogy e kormányok megteszik majd kötelességüket. A bíráló is azon véleményen van, hogy a szárazföldi államok alkalmasak nagyobbarányú kereskedelem üzésére, és az ipari és kereskedelmi szabadság valóban hasznos lehet az államira, — ámde *mindennek az az előfeltétele, hogy a föld megművelése már eléggé fejlett legyen.*

Magyar nyelven B-nek ez a munkája csak három évvel később jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény* 1817-i évfolyamában, (IV, p. 3—32.). Gróf Dessewffy József fordította le B. kérésére. A fordítás elé Dessewffy rövid előszót is írt, mely jól megmutatja, mi volt az, amit a kivitelre vágyó magyar földbirtokosok általában felfoghattak és elfogadhattak B. terveiből: „Ambátor ezen hazában — írja Dessewffy — inkább kellene gondoskodni talán a honi kereskedésről, mint a világról, de az északi kereskedés és *egyáltalában a szabad kereskedés* természetéről tett értekezések, sehol se találhatnak nagyobb és érezhetőbb részvételt, mint Magyarországon”.

Dessewffy, mint már évekkal előbb, ekkor sem bízott a tervek sikerében. Barátainak, Kazinczy Ferencznek és Döbrentei Gábornak meg is írta, hogy B.-nek előre megjósolta munkája sikertelenségét, mert „tudtam, hogy nagyobb része az illetén ideáknak olyan kongressznál, amelyet az angliai minisztérium igazgat, nem igen találhat kedvességet. A szárazföldön helyreállítandó kapcsolódását Európának Indiával nem kedvelhetik az angolok³).

Hogy a magyar értelmiség mily kevéssé volt még érett ily eszmék megvitatására, arra felette jellemző nyilatkozat a Kazinczyé, aki 1816-ban, egy Rumynak szóló levelében, nem tudni, gúnyból vagy tudatlanságiból, B. munkáját úgy említi, mint amely „holmi ázsiai vagy *amerikai* kereskedésről szól”. 1817-iben pedig Dessewffynek a következőket írja a megjelent magyar fordításról: „A *Tud. Gyűjteményben* láttam azt, mit oda beküldél. De a tárgy olyan, hogy lehetetlen vala végigmenni rajta. Ha B. tőlem kívánta volna lefordítását, kénytelen voltam volna e szolgálatot tőle megtagadni”⁴).

¹ Gaal: id. m. I. p. 74—75.

² 1815 április 11. 29. szám, p. 449-453.

³ *Figyelő*. XVI. 1884. p. 141, 144. Kazinczy levelezése XV. p. 108, 194.

⁴ Kaz. lev. XVI, p. 179. XV, p. 173.

VII.

(»Középeurópai« törekvések a bécsi kongresszus idejében. B. javaslata és a kontinentális zárlat. A zárlat posthumus kritikája és B. Ausztria, Porosz- és Oroszország kereskedelempolitikai közeledése. Listnek és társainak törekvései. Kapcsolat a kontinentális zárlattal. Rokonmozgalmak. Sikertelenségük okai. 1820: a bécsi konferenciák és List.)

B. világkereskedelmi tervének alap gondolata, ha történelmi előfeltételeire való tekintettel fogalmazzuk meg: az a gondolat, hogy a kontinentális zárlatot a kontinens államai Franciaország nélkül csinálják meg, illetve Napóleon bukása után is tartsak fenn, ámde tegyék hatásosabbá és világkereskedelmi terjeszkedésre alkalmasabbá úgy, hogy ne csak kifelé Angliával és Franciaországgal szemben alkossanak egységes vámterületet, hanem befelé is, egymásközt megvalósítva a kereskedelem és forgalom szabadságát.

Hogy a kontinentális vámunió gondolata mily logikus kapcsolatban volt a kontinentális zárlat rendszerével, mint e rendszer hatásosabb formája azt nemcsak B. érvelése, hanem mintegy az ellenpróba erejével az is bizonyítja, hogy a zárlat későbbi bírálói közül sokan kifejtették ugyanezt a gondolatot, megállapítva, hogy a zárlat, ha egyáltalában, akkor csakis úgy érhetett volna célt, ha a körébe tartozó államok közt a vámsorompók; megszűntek volna.

B. terve teljesen megfelel annak a kritikának, mellyel utóbb List Frigyes illetve a kontinentális zárlat eszméjét:

»Nem tagadhatni — írja List 1841-ben — hogy a Napóleon szárazföldi rendszerének, a szárazföld kellőségei és érdekei felőli helyes nézet szolgált alapul; noha Napóleon, ezen magában helyes eszmét a többi szárazföldi hatalmak érdekeivel összeütköző módon akarta végrehajtani. A Napóleon szárazföldi rendszere három főbajban szenvedett: először, hogy az angol tengeri Felültség helyébe francia szárazföldi Felültséget akart tenni. Továbbá Franciaország magát általán minden más szárazföldi országtól elzárta. Végre csaknem egészen szétrontotta a szárazföldi kézműzési országok és a forró földövi országok közötti forgalmat. Egy hathatós szárazföldi rendszer a szárazföldi hatalmaknak csak önkéntes öszvegyesüléséből támadhat és csak úgy lehet foganatos, ha az ebből származó előnyök egyenlősítését célozza és eszközli. Mert csupán így s nem másképp tudhatnak a másodrangú tengeri hatalmak az angol túlhatalomra annyira hatni, hogy ez a kevésbé hatalmasok minden igazságos követelésének engedjen. Csak ily szövetekezés által tarthatják fel a szárazföldi kézműzési hatalmak a forró földövi országokkai összeköttetésüket«. »A szárazföldi nemzeteknek semmire sincs annyira szükségük, mint egyesülésre«. »Keserves lenne . . . a Britteknek . . . látni, miként a szárazföldi nemzetek viszonylagos kereskedési könnyítések és szerződések által kézműerejükét kölcsönösen emelik«.¹

Minden kommentálás nélkül s még más idevágó idézetek szaporítása nélkül is nyilvánvaló, hogy B. terve ennek a posthumus kritikának, illetve javaslataknak pontosan megfelel.

Hasonló gondolatot fejez ki Kiesselbach is, a kontinentális zárlat legmélyebben járó kritikusa:

¹ Dr. List Fridrik: *A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere*. Ford. Sárváry Antal. Kőszeg 1843. III, p. 123-125.

»Óvakodjunk attól, hogy a német vámegeylet analógiájára képzeljük el a zárlatot alkotó államok egészét s hogy Franciaországnak, Poroszországnak Ausztriának és Oroszországnak gazdasági egybeolvadására gondoljunk . . . Franciaország megtartotta prohibíciós rendszerét . . . Ez az egyoldalú önzése Angliával folytatott nagy harcában nem kevésbé járult hozzá végül is be-következett bukásához. Nagybritannia ellen harcolva, ugyanekkor szövetségesei számlájára még külön haszonra törekedett, ahelyett, hogy valamennyiük erejét valóban minden tartalékgondolat nélkül valamennyi résztvevő közös előnyére az egyetlen ősi ellenség ellen fordította volna«.¹

L. Bosc, a vámuniók theoretikusa Listet idézve, csatlakozik is felfogásához) s hozzáteszi: „Napoleon nagy hibát követett el azzal, hogy meghagyta a kontinens egyes államai közt a vámsorompókat, ez lett egyik oka terve összeomlásának”²).

Ezek a vélemények a kontinentális zárlat természetéről, ha többet nem is, de azt igazolják, hogy B. javaslata valóban a bevezetésül ismertetett háborús világkereskedelmi viszonyokban gyökerezik s végleges formájában voltaképen nem egyéb, mint Napóleon kontinentális rendszerének a szárazföldi államok előnyére módosított és javított új kiadása.

Bosc terminológiáját megtartva: B. a napóleoni agresszív és nem teljes, (mert a belső vámokat meghagyó) kontinentális vámegeye-sülete helyett defenzív és teljes vámegeyesületet javasolt, — csakhogy Franciaországnak is kizárásával.

A Napóleon bukását követő korszak, a Szent szövetség korá-nak történetét ismerve, B. propagandájának részletes története nélkül is tudjuk, hogy javaslata nem valósult meg. Azt azonban láthatjuk e propaganda terjedelméből és fogadtatásából, hogy B. terveit üzleti, tudományos és politikai körökben is komolyan mérlegelték és nem utasították el merő légből kapott utópia gyanánt.

A reális fejlődés más irányt vett, mint amilyet B. jelölt ki szá-mára. De hogy azok a háborús viszonyok melyek reá hatottak, má-sokat is hajlamossá tettek hasonló gondolatok és szándékok befo-gadására, az B. propagandájából, bár gyakorlati eredményeikre nem vezetett, mégis kitűnik.

Az a cél, melyet B. javaslataiban kitűzött, a tényleges viszonyokban gyökerezett, ámde csupán kívánatoságánál, nem pedig ki-vihetőségénél fogva. Megvalósulásának nem voltak meg előfeltételei, de kitűzésének igen, és ez magyarázza B. propagandájának habár csak platonikus sikereit.

¹ W. Kiesselbach: *Die Continentialsperre in ihrer ökon.-polit. Bedeutung.* Stuttgart. u. Tüb. 1850. p. 119.

² L. Bosc: *Zollallianzen und Zollunionen.* Ford. S. Schilder. Berlin 1907. p. 100. — V. ö. még: Peez-Dehn: *Englands Vorherrschaft. Aus der Zeit der Continentialsperre.* Leipz. 1912. p. 86, 241. — Kurt Eisner: *Das Ende des Reichs. Deutschland u. Preussen in Zeitalter der grossen Revolution.* Berlin. 1907. p. 324.

Ezért nem apad ki tervének történeti folyama akkor, mikor ő maga már felhagy a propagandával, és nem is csupán „a kontinentális zárlat kései kritikájában bukkan fel újból.

Hanem már 1815-ben, a bécsi kongresszussal kapcsolatban megjelenik ez a terv az érdekelt kormányok politikájában, majd pedig módosult formáiban német kereskedőknek és iparosoknak éppen List Frigyes vezetésével megindult mozgalmaiban.

1815 május 3-án a bécsi kongresszus tárgyalásai közben, alig három héttel a *Wiener Altg. Zeitung*-nak B. előterjesztéséről közölt beható méltatása után¹) Ausztria, Poroszország és Oroszország szerződésben egyeztek meg Lengyelország kereskedelempolitikai viszonyainak rendezéséről; megállapodtak abban, hogy az egész hajdani királyság összes folyóin szabaddá teszik egymás számára a hajózást, közösen szabályozzák a folyami vámokat; teljes szabadságot biztosítottak az átmenő kereskedelemnek s ünnepélyesen megegyeztek, hogy egymás közt a beviteli és kiviteli kereskedelmet könnyíteni fogják, s e cél érdekében a tanulmányozást és intézkedést közös bizottságokra fogják ruházni²).

Ez a szerződés, még ha B. propagandájától egészen függetlenül jött is létre, ami nem egészen bizonyos, a legjelentékenyebb kezdeményezés volt az „északi kereskedelem” rendszerének megvalósítására. Ha egy szerződés megkötése egyértelmű volna annak végrehajtásával, B. tervének megvalósítását magúik az illetékes kormányok ezzel megkezdték volna.

Ámde ez a szerződés papiroson maradt.

Oroszország, mely a Napoleon ellen viselt utolsó háborúban és a Szent Szövetségben szoros katonai és diplomáciai kapcsolatba lépett Ausztriával és Poroszországgal, — kereskedelempolitikailag elvált szövetségeseitől. Lengyelországban is, a Keleten is szövetségesek és konkurrenszek nélkül akarta befolyását növelni; Angliától nem zárkozhatott el, mert Anglia hajóépítő ipara volt csaknem egyetlen vásárlója nyersanyagainak, Ausztriával és Poroszországgal szemben azonban a bécsi béke után nyomban megkezdte védővamos kereskedelmi politikáját.

Még mielőtt amaz egyezmény végrehajtásához hozzákezdtek volna, Oroszország már 1816-ban olyan vámtarifát ad ki, mely a szerződéssel ellentétben a kölcsönös forgalom elé új akadályokat vet s a vámtételeket (felemeli. Néhány esztendei alkudozás után, 1821-ban, mint ismeretes, végleg áttér a magas vámvédelem rendszerére s Poroszország és Ausztria megtorló intézkedései, melyeknek eredeti célja az volt, hogy Oroszországot a konvenció megtartására kényszerítsék, végül is csak a kölcsönös elzárkozást állandósították².

A kontinentális zárlat fentartásának terve Oroszországnak elhajlása, illetve Lengyelországnak Középeurópától való elszakítása

¹ 1. fentebb 398. lap. ² Beer: id. m. p. 435—436.

² Beer: id. m. p. 436—447, 610.

után már csak a szűkebb, a mai értelemben vett Középeurópára szorítkozhatott. És bár maga Napoleon mondatta, (hogy a kontinentális rendszer Oroszország nélkül (képtelenség, a zárlat kedvező hatásaira szegezett tekintettel, a beözönlő angol árúk versenyének ellensúlyozására, Németországban mégis megindult akkor List Frigyes vezérével egy mozgalom, mely immár Oroszország nélkül, de még mindig csak Angliával és Franciaországgal szemben törekszik a kontinentális zárlat által megteremtett egyesülést fenntartani, a belső vámok eltörlésével, Ausztriának és Poroszországnak illetve a *Deutscher Bund* összes államainak vámuniójával.

Történelmi előfeltételeinél fogva, mint oly kereskedelempolitikai mozgalom, melynek alap gondolata szintén nem más, mint a kontinentális rendszer eszméjének folytatása, ez is közel rokonságban van B. törekvéseivel, melyeknek a változott külpolitikai viszonyokhoz alkalmazott módosításaként fogható fel.

E mozgalom központja a Frankfurtban 1819-ben alapított Handels- und Gewerbeverein volt melynek tekintélyes kereskedők és iparosok voltak tagjai, kik egész Németországból, de leginkább a délnémet iparosabb államokból sorozódtak. Az egyesület vezértitkára s folyóiratának (Organ des deutschen Handels- und Gewerbebestandes) szerkesztője 1819—1821 közt List Frigyes volt.

List, aki, mint ismeretes, később az Ausztriát kizáró német vámegyletnek lett vezérharcosává és e korbéli nézeteit koraiaknak és túlzottaknak jelentette ki, 1841-ben maga próbálja magyarázni és mentégetni az egyesület irreális, utópisztikus kereskedelempolitikai törekvéseit:

„A szárazföldi rendszer létezésének bámulatos hatásai — írja 1841-ben — és később megszüntetésének rongáló következményei akkor még sokkal közelebb állottak, mintsem hogy azokat egészben áttekinthetetlen volna”. „Annak, ki az ekkor bekövetkezett törekvéseimet kimagyarázni akarja: az 1819-iki korszakiba kell visszalépnie gondolattal. Ekkor Németországban kormányzók és kormányzottak, nemesek és polgárok, státustisztviselők és tudósok, — mindnyájan politikai új átalakulási tervekkel és javaslatokkal foglalkoztak. Hasonlított Németország egy háború által megromlott gazdasághoz, melynek előbbi birtokosai éppen most jutván újra annak (bíráshoz, magokat ismét háziasan elrendezni kezdik; némelyek egészen az előbbi rendet, bútorokat és eszközöket óhajtván vissza, mások ellenben egyszerű elrendezést és egészen új műszereket kívánván. . . Mindenütt egyesületek és társulatok képződtek a hazafi célok elérésére”¹.

Ily körülmények közt jött létre a Handels- und Gewerbeverein is, mely célul azt tűzte ki, hogy a német Bund összes államai s lehetőleg még Ausztria nem német országai is, egységes vámegyletet alkossanak, kifelé iparvédő, ha kell, megtorló vámokkal.

A Listből vett idézet is igazolja, hogy ez a kontinentális terv,

¹ List-Sárváry: id. m. p. 2—3.

mely teljesen egyezik a mai „Középeurópával”, szintén a napóleoni kontinentális rendszerből származtatható, éppúgy, mint a B.-é, mely Lengyel- és Oroszországot is felöleli. De nemcsak ez a kései történelmi visszapillantás igazolja ezt, hanem az egyesület orgánumának számos cikke és az egyesület propagandájáról mondott egykorú vélemények is.

A mozgalom történetírója, F. Borckenhagen¹⁾ kifejti, hogy se a tagoknak, se Listnek nem voltak ugyan mindenben egységes nézetei, de az angol tengeri és ipari hegemóniával szemben való ellentétet mindnyájan és mindenkor hangsúlyozták s az Anglia ellen javasolt középeurópai vámegyletet a napóleoni kontinentális zárlat tanulságaival indokolták.

„Saját elhatározásunkból kell viselnünk — írja az *Organ* egy cikke — Anglia ellen a közjó érdekében ugyanazt a kereskedelmi háborút, melyet azelőtt Napóleon uralma parancsolt ránk”. A kontinentális zárlat visszaállításának gondolatát — írja Borckenhagen — igen gyakran mérlegelték; a barmeni kereskedők meg voltak győződve helyességéről; egy kéziratias javaslat kifejti, hogy Angliával szemben valamennyi kontinentális állam gazdasági érdeke azonos: valamennyinek java megkívánja, hogy Anglia manufaktúra-iparával szemben egységes kontinentális rendszert alkossanak²⁾.

Franciaországgal szemben az egyesület kevésbé hangoztatta elentétes érdekeit, de tekintettel Franciaország prohibítív vámrendszerére, adótnak vették a vele szemben való elzárkózást is.

Listet is foglalkoztatta Keletindia megközelítésének kérdése: tervezetet készített arról, hogy lehetne oda utat nyitni Egyiptomon keresztül³⁾.

Epp úgy, mint B., az egyesület tagjai is List is ekkor még elméletben a szabadkereskedelem elveit vallották, s az ő végső céljuk is az volt, hogy majdan a kereskedelmi szabadság egész Európában megvalósuljon. Ők is átmeneti intézkedésnek fogták fel a külfölddel szemben való elzárkózást, a megtorló vámosokat pedig eszközül arra, hogy a kereskedelmi szabadságot minden állammal elismertesék. Ezért hangoztatták ők is a más államokkal kötendő kereskedelmi szerződések szükségességét⁴⁾.

Propagandájában ez a középeurópai mozgalom kapcsolódott és összevegyült más mozgalmakkal melyekkel kisebb-nagyobb érintkező felületei voltak: a nagynémet egység megteremtésére törekvő politikai iránnyal, mely a szövetségi alkotmányban ki akarta mondani a német Bund kereskedelem-politikai egyesítését is; a Poroszországhoz csatolt rajnai tartományoknak az elvesztett francia piacok kárpótlásául az egész német piac megnyitását és vámvédelmét kö-

¹⁾ *Nat.- und hand.-pol. Bestrebungen in Deutschland (1815—1822) u. d. Anfänge F. Lists.* Berlin 19.15.

²⁾ Borckenhagen: id. m. p. 52—54. ³⁾ U. ott, p. 25.

⁴⁾ Borckenhagen: id. m. p. 63, 64.

vetelő kereskedelmi politikájával; a középnémet iparosabb államoknak, elsősorban Szászországnak hasonló törekvéseivel; a déli és középnémet államok külön vámegylet alakítását tervező és kezdeményező kongresszusaival; (közlekedési reform törekvésekkel; osztrák kormánypolitikuskoknak az élelmiszerek szabad forgalmát az osztrák ipar érdekében ajánló indítványaiival, végül pedig, de nem utolsó sorban a magyar földbirtokosok kiviteli törekvéseivel, melyekre Listék fölterjesztéseikben többször is utalnak.

Ez a középeurópai mozgalom, mely a kontinentális zárlat feloldását, a bécsi kongresszust és a német Bund megalapítását követő néhány esztendőben oly élénken foglalkoztatta a közvéleményt és a kormányokat, befejeződött, megbukott, még mielőtt a megoldásra váró kereskedelempolitikai problémákat a porosz-német Zollverein végleges megalapítása (1841) és Ausztria prohibíciós rendszerének teljes és rendszeres kiépítése (1835—38) hosszú időre elintézte volna, — a német és osztrák vámterület további fejlődését egyre határozottabban elkülönítve.

A jövő vámpolitikájának e kikristályosodása előtt már jóval korábban, már 1820-ban megbukott az 1815 után megindult középeurópai mozgalom az 1819 november 25 és 1820 május 24 közt megtartott bécsi miniszteri konferenciákon, melyeknek a német Bund kiépítése és megszilárdítása volt feladatuk.

E konferenciákon külön kereskedelmi bizottságok munkálatai alapján foglalkoztak a forgalom kérdéseivel is s a vámegyesülést javasoló és követelő indítványokat megtárgyalván, — elutasították.

A bécsi konferenciáig List és társai sok sikerrel folytatták propagandájukat. Megnyerték több kisebb állam hivatalos hozzájárulását, városok és érdekképviselők támogatását, szereztek híveket és pártfogókat porosz és osztrák kormányférfiak között is. Nagy bizalommal várták a konferencia tanácskozásait. Deputációt is küldtek Bécsbe List vezetésével, sokat tárgyaltak magasrangú kormánytisztviselőkkel és a fejedelmek képviselőivel. List megjelent a császárnál is audiencián és két fölterjesztést intézett hozzá.

Hivatkozik ezekben a kontinentális zárlat korának iparfejlesztő hatásaira. „Akkor — írja — a megtorlást csupán Angliával szemben alkalmazták s az osztrák ipar e rövid idő alatt mégis nagyobb haladást tett, mint előbb félszázad folyamán”. Egyéb érvei közül még kettő érdekel bennünket közelebbről: hogy a Levanteval csak a javasolt vámunió révén lehet élénkebb forgalmat fenntartani, és hogy a magyar bornak és dohánynak is csak így nyílnék állandó nagy piaca.

A bécsi konferenciákon elvetették a középeurópai vámegyeletre vonatkozó javaslatokat s az összes kereskedelmi kérdések egyetértő és egységes elintézését későbbre halasztották. Ez az egységes elintézés azonban később sem történt meg.

A porosz-német és az osztrák kereskedelem-politika utjai elágaztak. A középeurópai egyesülés terve megbukott Poroszország és Ausztria versengésén és féltékenységén, a porosz junkerek, a tengeri kikötővárosok és a nagy vásárhelyek Anglia irányában fentartott szabadkereskedelmi politikáján, Ausztria pénzügyeinek ziláltságán, prolibícióval nevelt iparának kényességén és attól való félelmén, hogy a magyar piacon elveszthetné egyeduralmát.

A konferenciákhoz fölterjesztett középeurópai javaslatok elutasításában különösen két szakvéleménynek volt közvetlenül nagy része. Az egyiket Metternich felszólítására Müller Ádám, akkortájt nagybefolyású publicista és diplomata készítette a konferenciák által kiküldött kereskedelmi bizottság tárgyalásaira, a másikat a bécsi udvari kereskedelmi bizottság dolgozta ki. Mindkettő megállapítja, hogy a német államoknak és Ausztriának Angliával és Franciaországgal szemben elzárkózó vámuniója alapjában nem volna más, mint a kontinentális zárlat felújítása.

„Az egyesület (t. i. a Handels- u. Gewerbe ver ein) nagyon téved, — mondja a bécsi udv. kereskedelmi bizottság — ha azt hiszi, hogy Anglia közömbösen szemlélné, ha az elmúlt napóleoni kontinentális rendszert kisebbitett kiadásban (*echanüillon*) feltámasztanák. Az egyesület nem méltatja figyelmére mindazokat a politikai és kereskedelmi megtorlásokat, melyektől még Amerika, Franciaország és Oroszország részéről is tartani kellene, ha Németország egy ily általános feltűnést keltő és magában véve is ártalmas és tarthatatlan rendszert fogadna el”¹).

Müller Ádám pedig ezt írja: „A közös német vámrendszer a napóleoni kontinentális zárlattól alapjában véve csak a méretek kisebb szabásában különböznék. Az új kereskedelmi zárlat, mely nem az egyes államokat, hanem egész rendszerét az államoknak szigetelné el, ugyanazokat az eredményeket váltaná ki, mint a régi: néhány belöldi kézműves és kereskedelmi szakima melegházi virágzását, de ugyanakkor a külföldi piacok elvesztését, az egész közgazdaság károsodását és később, mikor a dolgok természetes rendje fölébe kerekedik az emberi mesterkedéseknek, megint csak kikerülhetetlen utóbajokat”²).

Ezek a vélemények is azt igazolják, hogy az 1815 után Németországban megindult középeurópai mozgalom, motívumaival és alap gondolataival még a napóleoni háborúk korában gyökerezik, épp úgy, mint B. terve és propagandája.

Mindkettőnek egy az alap gondolata: a kontinens szárazföldi államai önként és Franciaország nélkül, javított, hatékonyabb formában belső vámok nélkül alkossák meg újból a kontinentális rendszert.

¹ A. Beer: *Oest. und d. deutschen Handelsbeziehungen in den J. 1817 bis 1820.* (*Oest.-Ung. Revue.* N. F. III, 1887, p. 294.)

² U. ott, p. 281.

Ekkép e külső körülményeiben oly különböző két mozgalom, a B.-é és a List Frigyesé, közös nevezőre hozható s együtt, egymást fölváltva alkotja a „közéeurópai” gondolat modern történelmének első fejezetét, azt, amely a. napóleoni háborúk, illetve a kontinentális zárlat hatása alatt keletkezett,

Berzeviczy Gergely kontinentális tervének története tehát 1820-ban a bécsi miniszteri konferenciákon List Frigyes közéeurópai tervének bukásával fejeződik be.

VIII.

(A vámunió megvalósulásának közvetlen akadályai. A világpiaccal való kapcsolat: a kontinentális kapitalizmus előfeltétele.)

Berzeviczy Gergely és List Frigyes érveiből és propagandájuk sorsából imár megismerhettük nemcsak azokat a történelmi körülményeket, melyek alapján egy kontinentális, illetve közéeurópai vámegegyet gondolata felvetődhetett, hanem azokat is, melyek miatt végül is nem valósulhatott meg. Most ezeket a körülményeket összefoglaljuk.

Mint minden vám egyesülés, a B. által javasolt is főképen két kereskedelempolitikai gondolat kapcsolatán alapult volna: egyik a gazdasági terület megnagyobbítása, ami a föld és ipar termékeinek kölcsönös forgalmát és közös termelését fokozná, a másik: a más államoktól, ezúttal elsősorban Angliától közös vámfalal való elzárkózás, ami a külföld fölényes versenyével szemben közös védelmet adna az egyesült területek iparának.

Mellözve az állampénzügyi, jogi és közlekedési szempont okát: az Angliától való elzárkózás ellenkezett az agrárius Poroszország és, Oroszország érdekeivel, az egymás közt fennálló vámsorompók eltörlése pedig ellenkezett Poroszország politikai ambícióival, nem fért össze Ausztria kereskedelempolitikájával, mely még a német ipar versenyétől is tartott s a magyar piacot féltette, és nem fért össze az orosz császárság kereskedelempolitikájával, mely Angliára. rá volt utalva, ellenben Ausztriától és Poroszsországtól elzárkózhatott s a megszerzett lengyel területek gazdasági meghódítását saját magának akarta fenntartani.

A kontinentális vámunió tervét Poroszország és Oroszország kormányai csak akkor tehették volna magukévá, ha kereskedelempolitikájukat a nagyipar érdekei határozták volna meg. Az ipar volt a kontinensen a termelésnek az az ága, melynek a zárlat és a háborúk által teremtett helyzet általában kedvezett s melyet a háborúk megszűnése és a zárlat feloldása után a felhalmozódott s termelő költségen alul kínált angol árúk versenye válságba döntött. „A szárazföldi rendszer létezésének bámulatos hatásai és később megszüntetésének rongáló következményei” — ez a helyzetrajz, melyet List

a bécsi kongresszus koráról adott s mely akkori tervét meghatározta, általában csupán az iparra vonatkozik.

Ha tehát feltételezzük is, hogy a kontinens elzárkózásának átmeneti és rendkívüli iparfejlesztő hatásai később se szűntek volna meg, e két államban akkor is csak az iparnak állott volna érdekében az Angliától való elzárkózás és a szabadkereskedelmi egyesülés a kontinens agrárterületeivel.

Már pedig az östermelés kiviteli érdekeinek mellőzése nem felelt volna meg az adott politikai erőviszonyoknak. Poroszországban és Oroszországban is a földbirtokos nemesség befolyása volt a legnagyobb s ha egyéb mein, már ez az egy körülmény maga, — ha meggondoljuk, hogy az államhatalom gazdaságpolitikai irányát nam a termelés érdekei, hanem a jövedelemeloszlás szempontjai határozzák meg¹⁾ — elég lett volna annak megakadályozására, hogy oly kereskedelempolitika érvényesüljön, mely ellenkezik az agrárérdekkel. Bármily nagy lendületet vett is a kontinens ipara a háború szükségletei s a zárlat következtében, ez a föllendülés, — amint azt Németországról Marx is megállapította²⁾ nem adott az iparnak akkora jelentőséget, hogy a kormányokra rákényszeríthette volna kívánságainak méltánylását.

Amellett, ha a későbbi német birodalom egész területét vesszük s nem csupán néhány iparos tartományát, nem is valószínű, hogy az Angliától, a tengeri kereskedelemtől, a világpiactól való elzárkózás a kapitalisztikus fejlődést siettetete volna. Ha nem elméleti, merőben vámpolitikai szempontból, hanem gyakorlati, egyetemes nemzetgazdasági szempontból nézzük Németország gazdasági fejlődésének érdekét, a reális történeti fejlődést tekintve, azt látjuk, hogy a nagyobb részben akkor még feudális Németországnak a világpiaccal való kapcsolata teremtete meg a kapitalisztikus kibontakozás előfeltételeit, — amint azt éppen a szocialista történetírás hangoztatja.

Az Angliába irányuló agrárkivitel nélkül a kontinens östermelésének a világpiaccal való kapcsolata nélkül Németország nagy része sokkal nehezebben bontakozott volna ki a feudalizmusból, késett volna a jobbágyság felszabadítása, a mezőgazdasági népesség ipari fogyasztása lassabban emelkedett volna s a német ipar nem támaszkodhatott volna oly nagy és erős belső fogyasztó piacra, később pedig nem tudott volna teret hódítani a világkereskedelemben.

Ausztriában az iparosok politikai befolyása igen nagy volt ugyan, de az egyoldalú merkantil szellemben nevelt osztrák ipar szervezete oly kényes volt és a magyar piacon való egyeduralma nélkül loly kevésbé tudott volna megállani, hogy nem. szakíthatott a régi prohibíciós vámpolitikával. A kontinentális zárlat alatt Ausztriában is erős volt az ipar fellendülése, ekkor született meg az osztrák nagy-

¹ V. ö. Szabó Ervin bevezetését Marx és Engels vámpolitikai cikkeihez. *M. és E. Vál művei.* II, p. 325.

² *Revolution u. Konterrevolution*, p. 5.

ipar, ekkor mondotta ki a kormány az iparszabadságot a gazdaságpolitika alapelvevé. A zárlat feloldásának „rongáló következményei” az osztrák iparban is megnyilvánultak, ámde az osztrák kereskedelempolitika ezek ellen nem védekezhetett liberálisabb vámrendszerrel, hanem az elért eredményeket a prohibíció fokozásaival igyekezett megtartani.

A háború színterétől távol eső Magyarország közgazdasági fejlődését a francia háborúk és a zárlat hatásai általában előmozdították. A mezőgazdaság terményeinek forgalma és ára a háborúk alatt nagyban emelkedett. A korszak általános gazdasági válsága, a beállott tartós drágaság, — mondja Horváth Mihály — valamennyire fölbresztették nálunk a nemzetet és a mezei gazdákat tespedésükből. Magyarországnak jutott a szerencse, hogy közvetítőjévé legyen a levantei kereskedésnek. Magyarország közben járója, Pest pedig fokhelye lett a gyarmati árukkal való forgalomnak egész 1814-ig. A gyarmati nyersanyagok és áruk drágasága, illetve hiánya következtében a zárlat alatt Magyarországon is keletkeztek új iparágak, (selyem- pamut- és gyapjúipar, cukor- és (hamuzsírgyártás), melyeknek életképességét a földbirtok hozadékának további emelkedése ekkor jobban biztosíthatta volna, mint a legfokozottabb vámvédelem.

Magyarországnak tehát, melynek védelemre szoruló régi ipara még nem volt, mezőgazdasági, kereskedelmi, sőt még ipari szempontból is előnyös lett volna a kontinentális elzárkózás fenntartása, a kontinens államai közt a szabad forgalom megteremtése, ami a magyar mezőgazdaság termékeinek legalább a kontinens piacait megnyitotta volna. Ebben kell keresnünk az okát annak, hogy éppen egy magyar tudós építi fel először Napoleon kontinentális rendszerének alapjaira egy kontinentális vámegegyesülés tervét.

Ámde Magyarországnak e korban önálló (kereskedelempolitikája *nem* volt s a kontinens kereskedelempolitikájára amúgy se lehetett volna irányadó befolyása — ép oly kevéssé, mint ma.

IX.

(*Párhuzam a mai mozgalommal.* A gazdasági fejlődés fokozatának, illetőleg menetének és előfeltételeinek hamis felfogása. A szárazföldi út: szurrogátum.)

Látva a kontinentális államok gazdaságfejlődésének e korbeli tendenciáit, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy aki ily viszonyok közt, mikor a kontinens az agrár feudalizmusból még csak alig hogy bontakozni kezdett, és pedig éppen a világgpiaccal való kapcsolat révén, aki ekkor azt javasolja, hogy a kontinens egységes vám-

¹ Horváth: *Ip. és ker.* p. 262, 272, 294, 306, 324, 326, 328, 337, 341. — Horváth: *Magy. tört.* 2 kiadás VIII. 1873. p. 523. — Kautz: *Nemz. gazd. eszmék* p. 140. — Wertheimer: *Ausztria és Magyarország a 19. sz. elején* II. p. 132—133. — Slokar: *Gesch. d. öst. Ind. unter Franz I.* Wien 1914. p. 580, 589.

egyletet alkotva, zárkózzék el Angliától és próbálja meghódítani a világkereskedelem legjelentékenyebb részét, az „ázsiai-európai”, a keleti kereskedelmet aki e koriban azt hiszi, hogy a kontinens lehetne a Kelet ipari műhelye, — annak minden bizonnyal az a kiindulópontja, hogy az ipar fejlődési lehetőségei korlátlanok; hogy a nemzeti és magángazdaság legfőbb forrása az ipar és a kereskedelem, nem pedig a mezőgazdaság; el kell csak zárkózni a már fejlett ipari államoktól s a nemzeti ipar oly lendületnek indul, hogy legbiztosabb fogyasztója lesz a mezőgazdaság termékeinek s leggazdagabb jövedelmi forrása az államnak.

Berzeviczy Gergelynek is, Listnek is ez volt a felfogása a közgazdasági fejlődés jövőjéről, a kormányok gazdaságpolitikai hivatásáról: első az ipar és kereskedelem, ezek fogják felemelni a mezőgazdaságot.

Ez a felfogás, melynek keletkezését az ismertetett átmeneti jelenségek megmagyarázzák, a kontinens akkori gazdasági fejlettségéhez képest, a gépipar csecsemőkorában még korai volt.

B. is, List is jól tudta, hogy az Angliától való elzárkózás, a gyarmatárúk hiánya, vagy mérhetetlen drágasága, az internacionális (kereskedelemből való kitagadottság a kontinens népességének jóllétét aláásná s az ipari piacot is megszűkítené, ők is meggondolhatták, amit W. Kiesselbach a zárlat iparfejlesztő tendenciáiról mondott: „Lehet-e azt kívánni egy *néptől*, hogy ama kilátások tudatában, melyeket a zárlat jövőbeli iparának fog nyújtani, készségesen viselje a jelenbeli áldozatokat, s még hozzá agrárállamban, melyben nemzeti érzés híján az egyesre nézve gazdasági szempontból egészen közömbös, honnan veszi pamutárúit, csak a lehető legolcsóbban jusson hozzá. Ismerve az élet folyamatának közvetlenségét, kívánhatjuk-e egy néptől, hogy jövőjét megsejtsse, amikor annak csirái benne még meg sem mozdultak”¹).

B. és List sem kívántak ily lehetetlen, áldozatokat a kontinens népeitől. Ezért kerestek az óceánokon uralkodó Angliával való forgalom helyébe kárpótlást egy új világforgalmi rendszerben, mely Angliától függetlenül kapcsolná össze a kontinenst a Kelettel, Ázsiával és Afrikával s melynek révén, a kontinens államai a világkereskedelem jelentékeny részét magukhoz ragadhatnák.

Ezért javasolja B. az Ázsia és Európa közt vonuló középkori szárazföldi és folyami út feltámasztását, ezért dolgozza ki List egy Egyiptomon keresztül Indiába vezető kereskedelmi út tervét, ezért kívánja a szárazföldi országok közvetlen összeköttetését a forró földövi országokkal.

Hozzáférköztünk így a száz évvel ezelőtt fölvetett középeurópai, illetve kontinentális tervek irrealitásának legmélyebb két gyökeréhez.

¹ Kiesselbach: id. m. p. 147.

Az egyik: az a tévedés, hogy a kontinens nagyobb részében még uralkodó feudális agrárviszonyok között az ipari fejlődés elébe-vághat a mezőgazdaság fejlődésének.

A másik: az a tévedés, hogy a világkereskedelemben a tengeri utat pótolhatja a szárazföldi út, holott ez a legfejlettebb folyamhajtással és csatornarendszerrel egyetemben is csak versenyképtelen szurrogátuma a tengeri útnak.

Itt kínálkozik alkalom arra, hogy a történelmi előzmények analógiáit s minden részletet mellőzve párhuzamot vonjunk a mai és a száz év előtti középeurópai mozgalom között.

A középeurópai egységes gazdaságbirodalom megvalósításával összezsugorodna a tengeri kereskedelem, ami ma az ipari kivitel megesőkkenését jelentené, már pedig a kivitel nélkülözhetetlen életfeltétele a modern nagyiparnak.

A mai középeurópai javaslat tehát az ipari fejlődést nehezítené meg és egyben feltételezi és szükségessé teszi a mezőgazdasági termelésnek bizonyos fokú autarkiát biztosító erőtettett fejlesztését.

B. és List javaslata a kontinens mezőgazdaságát a kontinens zsenge, fejletlen iparának akarta alárendelni, — a mai javaslat az ipar fejlődését köti részben a mezőgazdasági termelésnek még el nem ért internitáshoz, másrészt még fejletlen agrárterületek jövőbeli virágzásához.

B. a modern nagyipar kialakulása előtt már az ipari fejlődésre akarja ráépíteni a kontinens egész közgazdasági szervezetét, — a mai koncepció fejletlen agrárterületek jövőjére a modern nagyipart.

A gazdasági fejlődésnek az az egymásutánja, melyet B. feltételezett, száz év előtt még visszája volt a természetes fejlődésnek; fordított sorrend volt s nem is következett be.

A mai javaslat viszont a modern nagyipart rendelné alá a mezőgazdaságnak s ma ez a fordított sorrend.

Az egyesüléssel, illetve elzárkózással járó veszteségek (megtérítésére, a tengerentúli kivitel megnehezülésének ellensúlyozására a mai terv is, a száz év előtti is a Kelet gazdasági meghódításában keres kárpótlást és egy oly gazdaságbirodalom megteremtését javasolja, mely szoros és közvetlen kapcsolatba hozza Középeurópát a Balkán és Ázsia, Afrika nagy területeivel, egységes, bizonyos fokig zárt gazdasági rendszert alkot, erőteljesen tudna versenyezni a többi nagy gazdaságbirodalommal a világkereskedelemben való érvényesülésért.

Azonban a nemzetközi forgalomnak az az útja, amelynek e rendszer tengelyét kellene alkotni, a középkori szárazföldi világot, már száz év előtt sem bírt azzal a világkereskedelmi rendszert teremtő és fentartó erővel, amit B. tulajdonított neki, mert a szárazföldi út már akkor sem, már a vitorlás hajó korában sem pótolhatta a világkereskedelemben a tengeri utat.

Ez a földrajzi és technikai tény, a forgalomnak ez a törvénye azóta se, ma se változott meg, — még egy világháború hatása alatt sem.

Irodalom (a közvetlenül felhasznált munkák, a szövegben idézett egykorú folyóiratok nélkül): Gaál Jenő; B. G. *élete és művei*. I—II. Bpest, 1902. (M. Közg. Ktár I.) — Kautz Gy.: *B. G. (Nemzetgazd. Szemle I. 1877.)* — Berzeviczy életrajza Ersch u. Gruber, Wurzbach és Szinyei életrajzi lexikonai-ban. — Kazinczy F *levelezése*. (Kiadta Váczy János.) — Körösy L.: *Rumy élete*. Bpest, 1880. — *Europäische Annalen*. Stuttg. Cotta 1795 1818. — Rotteck-Welcker: *Staatslexikon*. Neue Aufl. I—XII. Altona 1845—48. — *Ujabbkori ismeretek tára*. Heckenast. I—VI. 1851—55. — Peez-Dehn: *Englands Vorherrschaft. Aus der Zeit der Kontinental Sperre*. Leipz. 1912. — Kurt Eisner: *Das Ende des Reichs*. Berlin 1907. — P. Lensch bírálata K. Eisner könyvéről: *Neue Zeit*, XXV. 2. 1907. p. 265—268. — Kiesselbach: *Die Kontinental sperre*. Stuttg. 1850. — P. Rocke: *Die Kontinental sperre*. Naumburg, 1894. — P. Darmstädter: *Stud. z. Napoleonischen Wirtsch.-pol. I. (Vierteljahrchrift f. Soc. u. W. gesch. II. 1904.)* — Skerlecz Miklós művei. Kiadta Berényi Pál. (M. Közg. Ktár. XV.) Bp. 1914. — Schwartner: *Statistik*. 2. kiadás. I. Ofen, 1809. — Horváth Mihály: *Az ipar és ker. tört. Mgban a három utolsó század alatt*. 1840. (H. M. Kisebb tört. m. III. Pest, 1868.) — Kautz: *A nemzetgazd. eszmék feji. tört. Mgon*. Pest 1868. — Kautz: *Nemzetgazd. és a vámpolitika*. Pest, 1866. — Wertheimer E.: *Adalékok a m. ker. és ip. új tört.-hez. (Bp. Szemle 1888. p. 177—202.)* — Wertheimer E.: *Ausztria és Mg. a 19. sz. első évtizedeiben*. I—II. Bp. 1890—92. — Ad. Beer: *Die österr. Hand. pol. unter Maria Ther. u. Josef II.* Wien 1898. — Beer: *Die öst. Hand. pol. im 19. Jahrh.* Wien 1891. — Beer: *Oest. u. d. deutschen Handelsbeziehungen in den J. 1817—1820. (Oest. Ung. Revue. N. F. III, 1887.)* — Demelitsch F.: *Metternich u. seine auswärt. Pol.* I. Stuttg. 1898. — Springer: *Gesch. Oesterreichs seit d. Wiener Frieden 1809*. I. Leipz. 1863. — G. v. Gülich: *Ueb. d. gegenw. Lage d. engl. u. deutschen Handels*. Göttingen 1834. — G. v. Gülich: *Gesch. Darstellung d. Handels, d. Gewerbe u. d. Ackerbaues*. Jena II. 1830, IV. 1844. — List: *A pol. gazdálkodás nemz. rendszere*. Ford. Sárváry Antal. Kőszeg 1843; — Borckenhagen: *Nat. u. hand. pol. Bestrebungen in Dland (1815—1822) u. d. Anfänge F. Lists. (Abhandl. zur Mittl. u. Neueren Gesch. 57.)* Berl. 1915. — Mehring: *Jena u. Tilsit*. Leipz. 1906. — *Von Tilsit nach Tauroggen*. Stuttg. 1912. — *Von Kalisch nach Karlsbad*. Stuttg. 1913. — F. Engels: *Die auswärtige Politik d. russischen Zarenthums. (Neue Zeil. VIII. 1890.)* — N. Rjasanoff: *Karl Marx über den Ursprung der Vorherrschaft Russlands in Europa. (Ergänz.-hefte zur Neuen Zeit)* Stuttg. 1909. — Naumann; *Mitteleuropa*. Berlin 1915. — Kautsky: *Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas*. Stuttg. 1916. — L. Bosc: *Zollalliancen und Zollunionen*. Ford. S. Schilder. Berlin 1907. — M. A. Todorovits: *Einheitliche Zollgebiete*. Stuttg. 1908. — Ratzel: *Das Meer als Quelle der Völkergrösse*, 2. Aufl. Hg. v. H. Helmolt. München 1911.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

LEOPOLD GUSZTÁV: AZ OSZTRÁK AGRÁRPOLITIKA TUDOMÁNYOS MEGALAPOZÁSA.

Gyakorlati szakember: a hohenaus cukorgyár és a vele kapcsolatos mezőgazdasági nagyüzemek messze földön ismert vezetője könyvet írt az osztrák agrárpolitikáról¹. Gazdag statisztikai adatai, évtizedes helyszíni tapasztalatai, a legkisebb részletre kiterjedő figyelme az osztrák mezőgazdaság plasztikus képét nyújtják; írói készségén, szabatos és tömör stílusán, a dolgok mélyére hatoló gondolkodásán és új szempontjain kívül hasonló összefoglaló munka megírására szerző egyénisége egyéb okokból is szinte praedestínálva volt.

Világjáró, széles látókörű ember, aki látó szemmel tanulmányozta és így a hazáival összehasonlíthatja más országok és világrészek mezőgazdaságát. Nagyobb utazásairól már régebben igen érdekes könyvekben be is számolt², azonfelül ismertté tette nevét *Das Problem der ungleichen Arbeitsleistung unserer Kulturpflanzen* (Berlin: Paul Parey 1907) című, egészen eredeti felfogású, a növénytermesztésről írt munkájával.

Miután családi hagyományai folytam előbb a textiliparban működött és jelenleg is nagy mezőgazdasági iparvállalat élén áll, ismeri az ipar és mezőgazdaság kölcsönhatásait és egymásra utaltságát, mentes minden agrárius elfogultságtól és egyoldalúságtól, s habár elsősorban a mezőgazdasági érdekek szószólója, egyúttal élesszemű megértője az ipari és kereskedelmi érdekeknek is. A mezőgazdasági termelés technikai, kereskedelmi és közgazdasági részének teljes gyakorlati és elméleti ismeretével, a benne összpontosuló természet-tudományi és gazdaságpolitikai alapossggal szerző az objektív agrárizmus és tudományos agrárpolitika hivatott képviselője.

Habár a könyv az osztrák mezőgazdaságról szól, bennünket magyarokat az Ausztriával való szoros kapcsolatnál fogva annak minden sora érdekelhet nemcsak a területi közelség és saját mezőgazdaságunkkal való összehasonlításból előálló tanulságok miatt, de közös vámtérletünknel fogva épen a mű gerincét alkotó vámpolitikai

¹ *Die Grundlagen der Agrarwirtschaft in Österreich. Eine handels- und produktionspolitische Untersuchung von Dr. h. c. Siegfried von Strakosch.* Wien, F. Tempsky 1916. 440 oldal

² *Amerikanische Landwirtschaft* Wien: Frick 1905. *Erwachende Agrarländer. Nationalwirtschaft in Ägypten und Sudan*- Berlin: Parey 1910.

rész bír reánk nézve is nagy jelentőséggel. E fontos érdekek kész-
tetnek arra, hogy munkáját kimerítően ismertessem.

A könyv első része deskriptív és az egyes országrészek ter-
mészeti és gazdasági viszonyainak érdekes leírásával mintegy al-
épitménye későbbi fejtegetéseinek. Ausztria egész mezőgazdasági
területe 30 millió ha, ebből 10 millió 623 ezer ha a szántóföld. Alig
van még egy állam, mely klimatikus és topográfiai tekintetben,
továbbá politikai, nemzetiségi, művelődési és gazdasági szempontból
nagyobb változatosságot tudna felmutatni. E különböző viszonyok
azután szükségszerűleg visszahatnak az illető vidék mezőgazdaságára
és fejlődési fokára.

A szerző az osztrák mezőgazdaságot területileg négy főosztályba
sorozza és pedig:

1. *Das Kulturgebiet der Alpen*. Ide tartoznak Alsó- és Felső-
Ausztria a Duna jobb partján, Salzburg, Stájerország, Karinthia,
Krajna, Tirol és Vorarlberg.

2. *Das Kulturgebiet der Nordwestländer*. Ide tartoznak Cseh- és
Morvaország, Szilézia, Alsó- és Felső-Ausztria a Dunáig.

3. *Das Kulturgebiet der Nordostländer*. Ide tartoznak Galícia és
Bukovina.

4. *Die südlichen Küstenländer oder Karstgebiet*. Ide tartoznak
Trieszt, Isztria, Görz és Dalmácia.

Az alpesi tartományok a legnagyobb kiterjedésűek, az összerü-
let egyharmadát foglalják el — 10 millió ha-t, de a mezőgazdasági
termelés szempontjából nem állanak első helyen, minek főoka kli-
matikus és gazdasági viszonyaikban rejlik. Nagyonbrészt 700 és 2600
méter közötti tengerszínfeletti magasság, és az evvel járó alacso-
nyabb hőmérsék és nagyobb csapadékmennyiség, továbbá művelési
és közlekedési nehézségek korlátozzák a szántóföldi termelést, kü-
lönösen a gabonafélék termelését. A terület 40% -a legelő, s főleg
a 10,6% rét és 18,4% alpesi legelő, valamint a takarmány félék ter-
melése bír jelentőséggel az állattenyésztés szempontjából.

Az északnyugati országok mezőgazdasági produktivitás szem-
pontjából a legkiválóbbak. Kedvező klimatikus viszonyok, a talaj
jó összetétele és könnyű művelhetősége, fejlett vasúti és úthálózat,
az ipartelep sűrűsége és közelsége, a mezőgazdasági ipar nagy tér-
foglalása ez országok szorgalmas és intelligens lakosságát képessé
tették arra, hogy mezőgazdaságukat máris a belterjesség igen ma-
gas fokára emeljék és ugyanezen körülmények a cseh, morva és
sziléziai mezőgazdaság még további fejlődési lehetőségeit foglalják
magukban.

Míg Ausztria összerületének 6,2%-a terméketlen, ez országok-
ban csupán 3,8% az improduktív terület. Ausztriában átlag 100
km²-re 40,4 kan. út esik, Csehországban 63,7 km, Morvaországban
60,3 km, Sziléziában 77,2 km. Ausztriában a szántóföld az össz-

területnek 35,4%-a, a mezőgazdaságilag használt területnek 59,9%-a. Az északnyugati országokban ugyanez 50,6%, illetve 77,6%. A mezőgazdaság intenzivitására jellemző adat a kapásnövények térfoglalása. Ezen országokban a szántóföld 12,3%-án termelnek burgonyát, 4,9%-án cukorrépát. Egész Ausztriában a burgonya 11,8%, a cukorrépa 2,2% területet foglal el. Ausztria 1912. évi 79% millió q cukorrépatermésének közel 92%-a itt termett. A gabonatermés tíz éves átlaga ha-onként q-ban volt:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri
Egész Ausztriában	13,5	13,0	14,0	11,5	12,0
Az északnyugati országokban	16,8	14,8	17,0	12,9	15,3

Az állatállomány is nagyobb ezen országokban, mint átlag Ausztriában. Így pl. a szarvasmarhákból egész Ausztriában 100 ha mezőgazdaságilag használt területre 52 *darab* esik, Németországban 54,2 *darab*, Angliában 44 *darab*, az északnyugati országokban 64 *drb*.

Az *északkeleti országok* majd egyharmadát foglalják el Ausztria területének és a népességnek kerek egyharmada lakik itt. Majdnem kizárólag agrárországok Galícia és Bukovina, melyekhez hasonló, iparban szegény és roppant sűrű lakosságú területek csak Kínában találhatók. Míg az északnyugati országok termésátlagai nagyobbak az egész Ausztria átlagánál, az északkeleti országokban kisebbek annál. A kapásnövények csupán 14,6%-ot foglalnak el Galiciában, 12,5%-ot Bukovinában. Egész Ausztriában ugyanez 16,4%, Csehországban 19,3%, Morvaországban 20,6%. Amellett a kapásokból az intenzívebb művelést igénylő cukorrépa csak 0,2%, a többi nagyobb-részt — 13,2% — burgonya. A szarvasmarha-állomány itt 100 ha-onként egész Ausztria 52 darabjával szemben 46 *darab*, míg a 100 ha-ra eső 34 *darab* sertés körülbelül az országos átlagnak: felel meg. Feltűnő nagy a lóállomány, melyből 100 ha-ra egész Ausztriában 10 *darab*, az északnyugati országokban 8 *darab*, Galiciában és Bukovinában 16 *darab* esik. Ez országok egyik legnagyobb baja a sok törpebirtok. Egész Ausztriában 100 üzem közül 71,8 kisebb 5 ha-nál, Galiciában 79,6 Bukovinában 85,2. A kedvezőtlen klíma és a sok helyen nem áteresztő talaj nagy nyári zivatarok idején a termésben igen jelentékeny károkat okoznak, s a csapadékban szegényebb években bővebb a termés, mint túlságos esőzésekor. Nyugat-Galícia fejlettebb. A nagybirtokok gazdálkodása és állatállománya jóval magasabb fokon áll, mint a parasztké kiknek alacsony műveltségi állapota is akadály a belterjesség felé való haladásnak.

A *Karsztvidék* mezőgazdasági szempontból Ausztria legelmaradottabb része. A területnek csupán 11,9%-át használják földművelésre, a termésátlagok alig felét teszik ki egész Ausztria átlagainak. A terület 30,9%-a erdő, 5%-a szőlő, fontos még az olajtermelés és gyümölcsstermelés Görz környékén. Fejletlen és kicsiny állat-

állomány van ezen a természeti viszonyoktól annyira korlátozott, mezőgazdaságilag mostoha területen, melyen nagyobb fejlődés a jövőben sem várható.

A II. fejezetben a szerző a *mezőgazdasági termelés politikai előfeltételeivel* foglalkozik. Itt mindenekelőtt mint elérendő példát a német mezőgazdaság fejlettebb viszonyait írja le. A nyolcvanas évek közepe óta Németországban a búzatermés 55%, a rozs 78%, a tavaszi árpa 57%, a burgonya 53%, a zab 70% emelkedést mutat. Poroszország sertésállománya területileg viszonyítva 140%-kal múlja felül Ausztriáét. A mezőgazdasági szakoktatást összehasonlítva van Ausztriában 3 főiskola, 4 akadémia, 15 középfokú iskola, 197 alsóbbfokú iskola, ezzel szemben Németországban 12 főiskolán és megfelelő egyéb szakiskolákon kívül az alsóbbfokú oktatás céljait nem kevesebb, mint 3874 iskola szolgálja. Az osztrák mezőgazdaság fejletlenebb állapota ugyan sok tekintetben természeti viszonyokban leli magyarázatát, de összefügg ez Ausztria politikai, gazdasági és kulturális állapotaival is.

Sorra veszi itt mindazon politikai hibákat és nehézségeket, melyek a mezőgazdaság fejlődését akadályozzák. A Magyarországgal való rövidlejárátú kiegyezés szerinte közgazdasági bizonytalanságot teremt. A közigazgatás lassúsága és nehézkessége, a mindenhova behatoló politikai szempontok előtérbe helyezése a gazdaságiakkal szemben, a nemzetiségek és országrészek harca, a mezőgazdasági szubvencióik nemzetiségi és pártszempontok szerinti elosztása mind a mezőgazdaság hátrányára szolgálnak. Külön szakaszban tárgyalja a községi birtokok elmaradottságának, a legeltetési és erdei szolgalmak rendezetlenségének és a hiányos tagosításnak káros hatásait.

A *közlekedési viszonyok* nagyon is befolyásolják a mezőgazdasági termelést. E tekintetben Ausztria-Magyarország már földrajzi fekvésénél fogva más országokkal szemben hátrányban van, mert a legkontinentálisabb jellegű, csak az egyetlen adriai tengerpartja van 1700 km. hosszúságban, ami $\frac{1}{5}$ -e az országhatárnak. Amellett még ez a kevés tengerpart is mezőgazdaságilag csekély értékű területektől van körülvéve, a mezőgazdasági szempontból legfontosabb területek a tengertől távoliesnek és németországi kikötőkből kényelmesebben és gyorsabban elérhetők. A (hajózható folyók száma is csekély. Ausztria továbbá Európa valamennyi állama között — Svájcot kivéve — a leghegyesebb, mert területének majd $\frac{3}{4}$ -e hegyektől van körülvéve, ami az út- és vasúthálózat létesítését is megdrágítja. Németország nemcsak nagyobb tengerpartja miatt van kedvezőbb helyzetben, hanem hajózható folyók és csatornák, vasúti és úthálózat dolgában is jelentékenyen túlszárnyalja Ausztriát, szállítási díjtételei is jóval alacsonyabbak. Így az osztrák mezőgazdaság a némettel szemben nemcsak kevesebb, hanem drágább közlekedési eszközzel rendelkezik, s már ezen okból is intenzívebbé tétele a német mezőgazdasággal szemben hátrányban van.

A vámpolitika csonka marad hasonló szellemű közlekedési politika nélkül.

Az *ipar* közelsége és fejlettsége egyik főtényezője a virágzó mezőgazdaságnak. Sűrű népességű iparvidékeken fokozódik a mezőgazdasági termékek kereslete, ami belterjességre ösztönöz. Még közvetlenebbül hat az intenzivításra a mezőgazdasági ipar térfoglalása. Egy cukorgyár az egész környék mezőgazdaságát átalakítja. Ausztria egyharmada a hiányzó természeti feltételek miatt mezőgazdasági ipar létesítésére alkalmatlan. Az ipar nemcsak mint fogyasztó jön tekintetbe, hanem mint szállítója a mezőgazdasági üzemnek, mely mind nagyobb mérvben alkalmazza az ipari származású termelési segédeszközöket műtrágyák, gépek és eszközök, kötélárúk, takarmánycikkek, világító és kenőanyagok stb. alakjában. Szerző egészen objektíve megállapítja, hogy az osztrák ipar is sok tekintetben ugyanazon természeti, politikai és gazdasági akadályokkal küzd, mint az osztrák mezőgazdaság. A földrajzi helyzet, a közlekedés nehézsége és drágasága, a szénnek, vasnak és egyéb fontos nyersanyagoknak a németországinál magasabb ára mind hozzájárulnak az ipari produkció megdrágításához. Sorra kimutatja, hogy mindazon iparcikkek drágábbak Ausztriában, mint Németországban, melyekre a mezőgazdaságnak szüksége van, ami viszont a mezőgazdaság produkcióját drágítja. Habár tehát ugyanolyan munkával és költséggel a mezőgazdasági üzem Ausztriában kevésbé rentábilis, mint Németországban, az intenzív irányban való fejlődés lehetőségei — az erre alkalmatlan alpesi és Karsztvidéktől eltekintve — mégis megvannak. A belterjesség legmagasabb fokán Morva- és Csehországban is a nagybirtokok állanak, különösen a mezőgazdasági iparral kapcsolatosak, melyek termésátlagai az országos átlagot jóval felülműlják.

Szerző nemcsak az állami iparvállalatokban, hanem az állami üzemek és a közigazgatás minden ágában kapitalisztikusabb gazdálkodást sürget, melynek eredményeképpen nem fogja az állam tovább is elodázni a szakoktatás, a vasúti és úthálózat kifejlesztéséhez és a termelés egyéb feltételeihez szükséges nagyobbarányú befektetéseket.

A III. fejezet az *agrár*vámok hatását fejtegeti az árakra, a *termelésre és a fogyasztásra*. Németországban az állandó importszükséglet miatt a gabonavámok jobban érvényesülnek, mint a Monarchiában, melyben a behozatal egyenetlensége miatt a vámhatás is ingadozásoknak van kitéve. Hogy a vámvédelemnek az árakra való hatását számszerűleg kimutathassa, a szerző a búzára nézve a londoni világpiac szabadkereskedelmi árait összehasonlítja hasonló minőségű búzának a bécsi piacon való áraival és pedig 3 periódusra nézve: 1) a vámvédelem előtti 1880—1887 közötti időközben az összehasonlítás eredménye szerint a vámentes osztrák búza ára 40 fillérrel magasabb a londoni árnál; 2) a 3 K 57 f búzavám mellett 1888—1906 közötti időben 2 K 09 f-rel magasabb; 3) a 6 K

30 f-es búzavám mellett 5 K 35 f-rel magasabb a bécsi ár a londoninál. Ha a vámvédelmi árból levonjuk a vámmentesség idejében is fennállott 40 f ártöbbletet, úgy legmagasabb vámhatásként marad a búzánál a 2) tétel alatt 1 K 69 f, 3) alatt 4 K 95 f.

A vám- és kereskedelmi szerződéseik ideje óta nemcsak a búzavám emelkedett, hanem a vám kihasználási százaléka is, mely az első vámpériódusban 47,48%, a másodikban 78,65%, a mi 1906 óta majdnem állandó búzaimport-szükségletünkkel függ össze. A vám hatását szabályozza a behozatal sürgőssége, s a külföldi eladó és belföldi vevő közül azon fél viseli, a nagyobb vámot, akinek nagyobb az érdeke az üzlet létrejövetelére nézve.

A rozsra nézve, mivel az orosz Azov-rozs leginkább Amszterdam útján jön Közép-Európába, szerző összehasonlítja a vámmentes amszterdami árakat a bécsi árakkal: 1901—1906 között 3 K 51 f rozsdám mellett a bécsi ár 1 K 50 f-rel magasabb, ami 42% vámkihasználásnak felel meg, 1907—1913 között 5 K 80 f rozsvám mellett a bécsi ár 3 K 17 f-rel magasabb, ami 54,6% vámkihasználást jelent. A rozs vámjainak a búzáénál kisebb kihasználási százaléka összefügg azzal, hogy a Monarchia rozshozatala nem emelkedett oly mértékben és nem volt olyan sürgős, mint a búzáé.

A vámok hatása a mezőgazdasági termelésre 1900—1913 közötti statisztikai adatok alapján a következő: A legmagasabb vámmal védett búza termelési területe növekedett legjobban — 10,3%-kal. Az Ausztriában a búzáénál majdnem kétszer olyan nagy területen termelt rozsé 7,8%-kal, a zabé 1,5%-kal emelkedett, a kisebb vámmal védett árpáé ellenben 7,7%-kal, a tengerié 5,3%-kal csökkent. A cukorrépa területe 5,3 %-kal, a burgonyáé 3,6%-kal növekedett, ami a vámvédelem indirekt hatásaként jelentkezik. Ugyanis a gazdák épen a magas áru gabonaféléik terméseinek biztosítása céljából felkarolják az árukban szintén, emelkedett kapásnövényeket, hogy ezzel a talaj jobban átműveltség és megfelelő vetésforgóba jusson a gabona. A kapásnövények termelése egyúttal a kézi- és igäserő legjobb kihasználására nyújt alkalmat, végül a cukorgyárak, burgonya-, keményítő- és szeszgyárak mellékterméneinek feltakarmányozása nagyobb állattartást és trágyatermelést tesznek lehetővé. A szántóföldi takarmánytermelés 12,3%-os emelkedése szántén a vámmal függ össze, mert a magasabb árak folytán az azelőtt feleltett gabonafélékből többet hoznak piacra, s helyette több zöld és száraz takarmányt termelnek. A vámvédelem jelentős eredménye Ausztriában az agarnak 400 ezer ha-ra vagyis 52,5%-kal való kevesbedése.

A gabonafélék termésátlagai is emelkedtek a vám óta és pedig 1901—1906. évek átlagát összehasonlítva 1907—1913. évek átlagával, a búzánál az emelkedés 7,1% = ha-onként 0,9 q, a rozsnál 14,5% = 1,7 q, az árpánál 12,3% = 1,6 q, a zabnál 24% = 2,4 q a cukorrépánál 2,9% = 8,3 q, a burgonyánál 7,5% = 7,2 q. Szerző az osztrák mezőgazdaságnál a vámvédelmi időszak alatt a produk-

tivítás évi emelkedését pénzértékben 337 K millió koronára kalkulálja, ami a szántóföldi terület termésének 16.2%-os emelkedését jelenti.

A vámvédelem hatása 1900—1910 között az állatállományra a következő volt: a szarvasmarhák száma csökként 3,74%-kal, a juhoké 7,36%-kal, a lovaké emelkedett 4,93%-kal, a sertéseké 37,42%-kal, a baromfiaké 34,01%-kal. Míg a juhok számának csökkenése az intenzivitás jele, sajnálatos körülmény a szarvasmarha-állomány apadása, bár részben ez is a belterjesebbé váló gazdaságokban az igás ökrök helyettesítő lovak, gőzekék, motorok és mezői vasutak nagyobb mérvű alkalmazásával függ össze. Szerző szerint e csökkenés fő oka nem a gabonavámokban keresendő, mint azt Ritter von Pantz és imások állítják, hanem a hegyvidéki és alpesi széna- és takarmánytermékek bizonytalan betakarításában. Ha a megdrágult erőtakarmány lenne az oka a szarvasmarha-állomány apadásának, akkor a nagyon sok erőtakarmányt igénylő sertésállomány ily jelentékeny növekedése a vámvédelem ideje óta nem lett volna lehetséges.

Ritter von Pantz azon állításával szemben, mely szerint a kisüzem a gabonaáraknál nincs érdekelve, hanem csupán az állatáraknál, szerző az osztrák *Landwirtschaftliche Buchstelle* megbízható morvaországi felvételei alapján megállapítja, hogy habár a felvétel tárgyát képező kisüzemek gabonabevétele az összjövedelemnek csak 16,9%-a volt, még ez is elegendő volt arra, hogy a ha-onkénti tisztajövedelmet 61 K 10 f-ről 76 K 60 f-re növeljék az emelkedő gabonaárak, mi 25,3% jövedelememelkedésnek felel meg. Nem az üzem nagyságától, hanem az üzem organizációjától függ, hogy az állati termékek, vagy a gabonafélék eladásánál van-e jobban érdekelve. Részletes számadatokkal igazolja, hogy a kenyérgabona igen jelentékeny részét a kisbirtok hozza piacra.

A gabonavámoknak a fogyasztásra való hatását vizsgálva Philipovich tanárral szemben, aki a fogyasztásnak e címen való megterhelését Ausztriában évi 187 millió koronára becsüli, szerző 149 millió koronát kalkulál e címen. Ez összeggel szembeállítja azt, hogy Ausztria lakossága 1910-ben 278,7 millió koronát adott ki dohánytenményekre, ami fejenként 9 K 76 f-nek felel meg, míg a gabonavásárló lakosságot az összlakosság kétharmadára felvéve, a gabonavámok terhe fejenként nem egészen 8 korona. A legszerűnyebb ruházkodás szerző számítása szerint minimális 12 K 28 f vámot jelent fejenként. A gabonavámok 150 millió koronával terhelik ugyan évenként a fogyasztást, de ez összegnek legalább háromszorosára tehető a mezőgazdaság megnövekedett fogyasztása ipari termékekben és termelési segédeszközökben. Számadatokkal igazolja, hogy a gabonavámok óta úgy a mezőgazdasági, mint az ipari munkásosztály életstandardja jelentékenyen emelkedett. Lujo Brentanovallal polemizálva szerző megállapítja, hogy éppen a világháború igazolta

gabonatermelésünk döntő fontosságát. Kizártnak tartja, hogy vámvédelem nélkül ez a mai fejlődési fokát elérte volna. Németországot és a Monarchiát Anglia kiéheztetési tervével szemben a Bismarcktól kezdeményezett gabonavámpolitika mentette meg. Fejtegetéseinek végén azon konklúzióra jut, hogy a gabonavámok kérdését illetőleg a leghelytelenebb és legzavarosabb felfogások vannak elterjedve, s a gazdaságpolitikának nincs még egy problémája, melyet még a tudományos nemzetgazdaságtan egyes képviselői is hasonló felületességgel és demagógiával tárgyaltak volna.

Szerző távol áll attól, hogy a közgazdaság és különösen a mezőgazdaság egyedüli üdvét a vámvédelemtől várja. Sőt nézete az, hogy amennyiben a világpiacon ma még előre nem látható bonyodalmak be nem állnának, s Németország, valamint a legfontosabb európai import-országok is hasonló vámpolitikára térnének át, úgy Ausztria is visszafejleszthetné gabonavámjait ha a mezőgazdasági produkcióra ólomsúllyal nehezedő gátló körülményeket és elmaradottságokat előzetesen megszüntetni módjában áll. E feltételek teljesítése nélkül és a mezőgazdasági produkciót megdrágító ipari protekcionizmus tekintetbevétele nélkül csupán és kizárólag a gabonavámok jelentékeny leszállítása a megdrágult mezőgazdasági termelés produktivitását és fogyasztóképességét erősen csökkentené, pedig a háború után mindkettőnek emelésére van szükség. Részletesen fejtegeti azon feltételeket, melyek mellett ez lehetséges: A gazdasági szakoktatás nagymérvű fejlesztése, elsősorban a parasztság nagy tömegének a legegyszerűbb gazdasági ismeretekkel való ellátása, a mezőgazdasági üzem kapitalisztikusabb, kereskedelmibb szellemű organizációja kapcsolatosan a mezőgazdasági számvitel meghonosításával, mindazon ipari és fogyasztási cikkeknek belföldi előállítása és így olcsóbbá tétele, melyekre -az intenzívebb mezőgazdaságnak szüksége van, a szárazföldi és vízi közlekedési hálózat széleskörű kifejlesztése és olcsóbbítása, az osztrák földművelés ősi hibájának, a birtoktestek szétszórtságának és az elhanyagolt községi birtokoknak rendezése, nagyarányú vízszabályozás és lecsapolás útján a jelentékeny árvízkárok megszüntetése, a tőzegtalajok használhatóvá tétele, a növény- és magnemesítés általános elterjesztése, az állattenyésztésnek a hasznossági és jövedelmezőségi irányba terelése, a legelők és rétek jobb kezelése és kihasználása és a takarmánytermékek biztosabbá tétele, a kapás és hüvelyes növények termelésének kiterjesztése, utóbbi a levegő nitrogénjének nagyobb kihasználása céljából, az állati és növényi betegségek elleni védekezés általánosabbá tétele.

A jelenleg is dúló *világháborúnak a mezőgazdaságra való hatásától* még végleges ítéletet alkotni nem lehet, de szerző éppen nem látja rózsás színben a háború utáni helyzetet. A háború alatt is tovább folyt a mezőgazdasági üzem, de hogy mit jelent éveken át kevesebb állatállománnyal, kevesebb istálló- és műtrágyával és hiányzó mun-

kaerővel folytatni a gazdálkodást, ennek káros hatásait a mezőgazdaság csak a jövőben fogja megérezni. Jó időbe fog kerülni e hibákat és elhanyagoltságokat minden téren helyrehozni. Már ez okból is drágább lesz a termelés, ehhez járul a termelési segédeszközökül használt ipari cikkeknek a háború után előreláthatólag megmaradó magas ára, ami természetes következménye lesz a közép-európai államok háború után beálló, soha ily mértékben elő nem fordult árú- és készlethiányának. Amellett kétségtelen, hogy a mezőgazdasági üzemnek a megritkult munkaerő háború előtti 'béremelésével háború után is számolnia kell.

Szerző szerint az osztrák földművelésre a békekötés után következnek be a legnehezebb háborús esztendők. A mezőgazdaságban is talán nehezebben lesz megoldható a normális és békés gazdasági állapotokhoz való visszatérés, mint a háborús gazdaságba való átmenet problémája. A termelést az elősorolt tényezőkön kívül óriási mértékben fogja drágítani a háború költségeinek fedezésére kivetendő adó is, mindezekkel szemben pedig a világforgalom megújulásával az árak valószínűleg csökkenni fognak, s így a jövőbe aggodalommal tekinthetnek a gazdák. Nem a magas árak kívánatosak a mezőgazdasági üzem sikeres folytatásához, hanem a termelési költséggel arányban álló árak. Ha bekövetkeznék azon sajnálatos eset, hogy az eladási árak nem fedeznék a termelési költségeket, úgy a mezőgazdaság elsősorban a kevesebb termelési költséget igénylő extenzivitást) a sülyedne vissza, ami azonban nemcsak a mezőgazdasági termelést csökkentené, hanem ezzel kapcsolatosan az iparcikkek és termelési segédeszközök fogyasztását is és így általános visszaféldést eredményezne. A vámpolitikával egyenlő fontosságú tehát a termelési költségeknek az árakhoz való arányosítása és a termelési belpolitikai élőfeltételeinek megteremtése. A Németországhoz való gazdasági közeledés gyakorlati megvalósítását meg kell előznie az Ausztria és Magyarország közötti vámközösség hosszabb időre való biztosításának, s szerző azt óhajtáná, hogy a Monarchia népei e kérdésben tegyék felire a politikai szempontokat és gazdaságilag értsék meg egymást.

A szerző gondolatkeltő és tanulságos munkájának főérdemét abban látom, hogy a mezőgazdaságot nem különálló elszigeteltségben és kiragadva az egész gazdasági élet egységéből és egybefonódottságából veszi szemügyre, hanem annak minden problémáját szerves kapcsolatba (hozza az azt környező természeti, kulturális, közgazdasági és politikai viszonyokkal, s ezen magasabb perspektívájából meglátja az összefüggéseket és kölcsönhatásokat.

Munkája közvetlen a háború előtti fotográfiája az osztrák mezőgazdaságnak, s amikor a szerző békében leírta Galiciának és Bukovinának, vagy Görz környékének termelési viszonyait, még nem sejtette a vis majort, mely ez országrészek mezőgazdaságát oly szo-

morú sorsba juttatta. Szerencse, hogy míg ellenségeinknek épen mezőgazdasági és ipari szempontból legértékesebb területeit tartjuk megszállva, a háború úgy Magyarországon, mint Ausztriában ezeket megkímélte, s e területek csupán az indirekt háborús bajok részesei.

Szerző munkájában több ízben is megemlékezik Magyarországról és pedig mindig olyan értelemben, hogy a kiegyezési kérdések tárgyalásánál és vitás kérdések eldöntésénél Ausztria milyen hátrányban van Magyarországgal szemben, melynek erőteljesebb kormánya és parlamentje érdekeik előnyösebb megóvására képesek. Eltekintve attól, hogy a kiegyezési tárgyalások folyamán nagyon is sokszor Magyarország volt a gyengébb fél és hátrányba került Ausztriával szemben, még ha minden kétségen felülálló lenne is Magyarország politikai és parlamenti suprematiája, kérdés, vajjon ezen egy téren való felsőbbségünk kárpótolhat-e bennünket gazdasági téren való visszamaradottságunkért a Monarchia másik államával szemben. Mindaz a példa, amit a szerző a német közgazdaság magasabbrendűségének beigazolására felhoz az osztrákkal szemben, majdnem teljesen ráillik Ausztria és Magyarország gazdasági relációjára is. Ausztria iparát a miénkkel összehasonlítva Fellner azon eredményre jut¹, hogy Magyarország gyáriparának tiszta termelési értéke az 1911—13. évek átlagában 1,251,717,780 koronát képviselt, Ausztriáé 4,193,176,518 koronát. Magyarország jövedelmének kétharmad részét az őstermelés szolgáltatja, Ausztriában a nemzeti jövedelemnek csak egyharmad része ered e forrásból. Az ipar Magyarországon 23,24%-át adta a nemzeti jövedelemnek, Ausztriában 44,20%-át.

De nemcsak az ipar terén áll Ausztria magasan fölöttünk, hanem kedvezőtlenebb talajviszonyai mellett is mezőgazdasága fejlettebb és belterjesebb a miénknél. Magyarországon az 1901—06. évek átlagában 119.828 millió q búza, rozs, árpa, zab és kukorica termett, az 1907—13. évek átlagában ugyanezek termése 133.304 millió q volt. Ez 11,2%-os emelkedésnek felel meg Ausztria 16,2%-os emelkedésével szemben.

Ausztria mezőgazdasági termelésének feltételeit szembeállította szerző a németországiakkal és megállapította valamennyire nézve, hogy alacsonyabb fejlődési fokot képviselnek a németnél. Hogy azonban e termelési feltételek mégis magasabbrendűek a magyar mezőgazdasági produkció feltételeinél; hogy Ausztriának mezőgazdasági kapitalizációja, mezőgazdasági ipara, szakoktatása, vasút- és úthálózata fejlettebb, szerzőtől kifogásolt lassú és nehézkes közgazgatása, mezőgazdasági szubvencióinak mikénti elosztása mégis jobb a miénknél, ezt az a körülmény is igazolja, hogy Ausztriában ugyanazon időközben sokkal jelentékenyebben emelkedett a produktivitás. Ha Magyarországon is belterjesebbé akarjuk tenni a mezőgazdaságot, úgy itt is ezeket a termelési feltételeket kell ma-

¹ Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme* Budapest; Magy. Tud. Akad. 1916.

gasabb fokra kiépítenünk. A sokat hangoztatott „többtermelés” milieu-jének megteremtése legyen a célunk.

Szerző munkájának vámpolitikai része nem végleges eldöntése e sokat vitatott problémának. Bizonyára fog is akadni a vámvédelem elvi ellenségeiből, aki szerzőnek a gyakorlati életből merített gazdag számszerű adatait és az azokból levont következtetéseit megdönteni óhajtja. Ez azonban csak hasonló értékű számadatokkal és a jelen könyvnek minden részén végigvonuló tárgyilagossággal lesz lehetséges.

SAS ANDOR: GÖRGEY IFJÚSÁGA

A görög istenek kedveltjeiknek választást engedtek heroikus rövid pályafutás és szélcsöndes hosszú élet között. Görgey Arthurnak a sors mindkettőt megadta. Harmincéves korában az ismeretlenség homályából mint vezénylő tábornok lép elő s az alatta álló hadsereg táborában — melyről századok óta először lehetett elmondani, hogy a nemzeté — dől el hosszú időre állami önállóságunk és a szabadelvűségben új életet kereső Magyarország sorsa. Két évi pályafutás után végleg letűnik a cselekvés teréről. Hadvezető képességeit nem kell bizonyítani: diadalai igazolják. Egykori személyes ellenfelei és későbbi támadói is kénytelenek elismerni róla, hogy katonai és vezéri erények öltöttek benne testet: szervező készség és fegyelmező energia, elszánt, cselekvő erő és személyes vitézség. Igénytelen volt, mint a föld népe, mely seregében szolgált és amely rajongott érte. Forradalmi, fiatal hadsereget vezetett s örvények nyíltak körülötte. Ha taktikázott, árulás gyanújába vették, ha győzött, nyomában járt a féltékenység. Sokszor megalázzák: hátra teszik és újra visszakényeszerednek hozzá. Kossuth nem egyszer végzetes elhatározással keresi fel őt táborában, de tenni ellene — egy minisztertársa szerint, gyengeségből¹, valójában azonban józan megfontolás után — nem tesz semmit, mert mindig felismeri, hogy Görgeyvel együtt a hadsereghez nyúl. Görgey is követ el hibákat: kiáltványaiban és parancsaiban politizál. De egy forradalmi sereg nem zárkozhatik el a politika elől. Alakulóban levő államszervezet alig valósíthatja meg a rendelkező és a végrehajtó szervek teljes különválasztását. Bem önhatalmúlag megtette, hogy felfüggeszti hadműveleteinek területén az alkotmányszerű polgári kormányzatot, mivel a hadvezetést akadályozza²). Görgey nemcsak katonai kérdésekben tűzött Kossuth-tal össze, hanem általános kormányzatiakban is. A különbség csak az, hogy a polgári hatalom katonai törekvései kevésbé bizonyultak helyeseknek, mint Görgey politikai álláspontja. Hajthatatlan, gránit-jellem

¹ Szemere Bertalan: *Levelek 1849-1862*. Pest 1870. 14—15. 1.

² Mészáros Lázár: *Emlékiratai*. Pest 1867. II. 248. 1. 314. 1.

volt: a felelősség elől nem tért ki soha. S a megroppant honvédseregnek Világosra való vezetéséhez talán több lelki erő kellett, mint a határon túlról átkot szórni. Pulszky Ferenc, az első minisztérium államtitkára, majd londoni diplomáciai megbízott, emlékirataiban azt rója Görgey hibájául, hogy hiányzott belőle a nemzetközi viszonyok és a vezető körök ismerete s ezért folyvást bízott a kiegyezés lehetőségében, sőt Világosnál a győzők nagylelkűségében. A behódolás előtt nem kötött ki magának semmit, sőt meg volt győződve, hogy ő lesz a világsi nap áldozata. Az ellenség ravaszabb volt, élni hagyta, mert tudta hogy soha többé szerepet nem játszhatik¹). Az árulás vádjának az emigrációban elszórt magvait kőszá hírek és nyilatkozatok hazá hozták és itthon meggyökeresednek a köztudatban. Néplélektani szempontból nincs mit csodálni rajta, mert a kortársak a körülményeket és motívumokat még kevésbé ismerték, mint mi, ellenben látták a különbséget Görgey sorsa és tisztjeié között. A támadások ellen eleinte nem is védekezhetett. Akkor és később az a tudat nyugasztalta, hogy az ügy érdekében valakit — nem csak fizikailag is — fel kellett áldozni, hogy a nemzet nem tehette önmagát felelőssé végtetéért. És az idők folyamán a történeti belátás tisztulásával egyre jobban kitudt annak a vádnak jelentősége, amely egyetlen ember szándékaira és cselekedeteire vezet vissza régi és újabb, messzeeső és közeli, társas és egyéni okok egész szövedékéből származó eseményeiket.

A tábornok ellen indított támadást publicisztikai téren a sokáig Kossuthnak tulajdonított, de általa később megtagadott widdini levél (1849 szept. 15.) kezdi, a komolyabb történetirodalomban azután Horváth Mihály képviseli. Együgyű árulási vádatok mellőzve (hiszen Görgey szegényen, egy szál karddal ment át Rüdiger táborába) s avval sem foglalkozva, hogy a hadihelyzet kialakulásához mily mértékben járultak a szabadságharc folyamán a fővezértől független körülmények (külpolitikai viszonyok, a hadsereg polgári adminisztrációja), azt a Szemere Bertalan²) és Horváth Mihály³) által hangoztatott nézetet emeljük ki, amely szerint Görgey sohasem azonosította magát a nemzeti ügygel, mert cinikus jellem volt s a hadműveleteket mindig úgy intézte, hogy önmagának kedvező elbánást, menekülő ösvényt biztosítson, hogy szóval őbenne egy jelentékeny történeti mozgalom élére nem oda hivatott személyiség került, aki önzésének felládotta azt.

Jellemének megértéséhez, hivatottságának megítéléséhez, röviddel a tábornok halála után már is megkaptuk az első alapvető forrásmunkát, mely ifjúságáról és életküzdelméről tájékoztat a forrada-

¹ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. 1880. II. 227.1.

² Bartholomäus Szemere: *Arthur Görgei. (Polit. Charakterskizzen aus dem ung. Freiheitskriege*. II. Abt.) Hamburg 1853. 5. 1.

³ Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. 2. kiadás. 1872. III. 415-476. 1.

lomig. A Görgey-irodalom mostanáig — elenyésző kivétellel — vitázó és politikai természetű volt. A szóbanforgó munkában ennek alig van nyoma, ellenben becses anyagot nyújt, melyen a részletes higgadt és tárgyilagos történetírás elindulhat. Az eddig közzé nem tett értékes anyagot Görgey Artúrnak mintegy 130 levele alkotja benne. Családjának tagjaihoz, nagyobb részét öccséhez, Istvánhoz írja őket, aki szanaszétkallódásuk után összegyűjtötte ezeket az írásokat, s fejezetekre terjedő önéletrajzi emlékeivel köteté bővítette. A különálló fejezetekké kerekedő s az egyes levelek között elhintett visszaemlékezések stílusa igen figyelemreméltó. Kissé ódon, gráciával teljes kifejezés módjuknak meglepő varázsa van. Anélkül, hogy terjengősek lennének, éreztetni tudják egy régi világnak sajátságos életritmusát. Hangjuk bizalmas és annak az olvasónak érdeklődéséhez fordulnak, aki csak a kötet szerkesztőjének és hőisének halála után fog lapozni bennök.

Görgey Arthur a szepesmegyei Toporcon 1818-ban született. Bár ősnemesi családból származik s a reformkor áramlatai szülőföldjén és szülőházán át nem érintik, nemesi elfogultságokat nem kap örökségül. Apja, György — amint naplójának töredékeiből s egy Artúrnál idősebb fia számára írásba foglalt atyai intelmeiből kitűnik — tehetséges, művelt és felvilágosodott táblabíró-gazdálkodó volt, bár inkább a szó XVIII. századbeli értelmében. Feleséget egy tekintélyes lőcsei polgár-családból visz Toporcra, ami figyelemreméltó jelenség. A szepesmegyei nemesség nyelve a XVIII. század végén és a következő elején nem volt színmagyar. Az udvarházakban beszélték a jobbágyok tót nyelvét és énekelték dalait; a szellemi műveltség és az irodalmi érdeklődés közege a városok iskoláinak hatása alatt a német volt. Görgey György teljesen bírta a magyar nyelvet is, Arthur azonban aligha tudott gyermekkorában alaposan magyarul, különben később nem feledte volna el annyira a magyar szót ausztriai tartózkodása alatt. A Görgey-nemzetség hagyományaihoz tartozott a gondos iskoláztatás s a katonás életmód. A család lutheránus volt s toporci erődített kastélyában gyűltek össze a vallásháborúk alatt a környék protestáns ifjai a humaniorák tanulására. Görgey Arthur nagyapja: János, mint svadronyos kapitány szolgált a császári hadseregben s 1793-ban Flandriában, Maubeuge-nél francia golyó találja szíven, amidőn huszáriai élen rohamot vezet. A nagyapa katonás szigorral nevelte fiait, felverte őket legédesebb álmukból s hideg téli éjszakákon strázsáló huszárra mellé állította őket a ház elé. Görgey Arthur is edző nevelést kap szüleitől.

Bár ezek szerették egymást, Görgey mégsem tölti ifjúságát boldog és elégedett család körében. Rokonok viszálya és anyagi válság teszik nyomasztóvá az udvarház légkörét. A maubeuge-i hős öz-

¹ Id. Görgey István: *Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig*, Budapest: M. Tud. Akadémia 1916. VIII, 454 l. Ára 6 K. A zárójelbe foglalt lapszámok e munkára vonatkoznak.

vegye gyűlölte György fiának nem-nemes feleségét s mindkettejük életét megkeserítette. A fiatal pár tehát elhatározza, hogy az asszony 20.000 rhénes forintnyi hozományából az Alföldön birtokot szerez s odaköltöznek gazdálkodni. A pénzt az utolsó krajcárig elsikkasztja azonban egy jóbarát, akit a birtokszerzéssel megbíznak. Maradniok kell. Közben adósságaik egyre nőnek. Az asszony megbetegszik s Görgey Arthur két esztendeig, tanulmányait félbenhagyva, ápolja anyját, aki 1829-ben meghal. Az apa anyagi helyzete folyvást rosszabbodik, gyermekeit nagy gondok között nevelteti. Arthur a szülői házból korán elkerült. 1829-től 1832-ig pozsonyi és késmárki diák volt s otthon tölti a szünidőket. 1832-től 1848-ig kétszer jár Toporcon, 1840-ben pár hóra, 1845-ben pár napra mindössze. Négy évig a tullni pionier-iskola növendéke, egy évig kadét a Wasa-ezredben, öt évet szolgál mint hadnagy Bécsben a magyar testőrségnél hármát, mint huszárfőhadnagy különböző osztrák helyőrségekben. Távolléte alatt írott leveleiből feltárul küzdelmes belső élete. Szellemi, erkölcsi és anyagi válságok sodrában telnek fiatal évei. Kiváló intellektuális adományával bizonyára mindjárt tudományos pályára lép, ha a körülmények nem sodorják a katonaira. De ezen is kitünteti magát s a tullni hadapródiskola tanárai üdvözlő levelekkel keresik fel a nagyreményű növendék apját. A tehetséges gyermeket a családi bajok, az internátusban töltött évek idő előtt férfias komolyságúvá teszik s korán emberismerettel ajándékozzák meg. Már 1829-ben Pozsonyban idegenekre bízták s — amint maga mondja — már ekkor megtanult koplalni. Ha kevesebb komolysággal és mint módos gentry-sarj választja a katonáskodást — bizonyára jól érzi magát e pályán, mely akkor merőben feudális szellemű volt s főkellékét jó összeköttetés és elegendő évjáradék képezték. Görgey azonban nemcsak nem kap hazulról zsebpénzt, hanem egy ideig az anyagi tönk szélére jutott apját ő segíyezi havi öt forinttal, hadnagyi csekély fizetéséből tévén ezt félre. Hogy legalább rangjához illően ruházkodjék, hosszú éveken át a legszűkösebben táplálkozik. Ellenfelei azt állítják, hogy áldatlan viszonyai között dacból lett különccé s túlfokozta önérzetét. E vád merő rosszakarat, önérzetes lehetett belső szívósságára s egészen másnak érezhette magát, mint tisztársai. A fényes testőrdíszruhában mint aszkéta él. Fényűzésről, szórakozásról, sőt a társaságról is lemond, nehogy adósságokba keveredjék. Folyvást tanul, képi magát. Mikor 1840-ben — nyolc év után először — hazalátogat s látja a toporci áldatlan viszonyokat s apjával nézeteltérései vannak Ármin bátyja miatt, elkeseredve tér vissza Bécsbe és rövid időre a katonacimborák víg társaságában keres önfeledést, de ekkor is vigyáz, nehogy túlköltekezzen. A jövő nyugtalanítja, otthontalanságában felébred a családalapítás vágya, de előtte a nősülés tilomfája: a kaució. Tehetségéhez mért tevékenységre vágyik. Lován délcegen ül, de a démont belül nem képes végleg megfékezni. Lásunk néhány részletet arra nézve, hogy milyen életfelfogásra jut ebben a helyzetben.

Mikor 18 éves korában kikerül a hadapródiskolából, nincs pénz az első tiszti felszerelésre. Aggódó apját azzal nyugtatja meg, hogy a kincstártól előleget kér, melyet másfél év alatt részletekként vonnak le havidíjából. „Ez keserves dolog! Fogod talán mondani” — írja haza. Nekem kevésbé az, mint megvonni tőled az utolsó garast... És föltéve is, hogy száraz kenyérrel élek ott, ahol mások dőzsölnek. .. kérdem, nyomorult kényencet akartál e nevelni belőlem, ki csak ösztöneit követi, vagy pedig oly férfiút, aki tudja, hogyan kell az anyatermészetől kapott szellemi és testi erőt gondosan kiképezni és lelkiismeretesen használni? Vagy akkor kezdjek-e nélkülözést tanulni, mikor már a kénytelenység rá szorít? . . .”. Nem azért lettem én katoná. A te véres verejtéked árán jól élni a polgári pályán is lehetett volna”. (57. old.). Arra számít, hogy ha majd a Wasa-gyalogosokhoz bevonul, a gyakorlatozás mellett marad elég szabad ideje önképzésre, hiszen „sem dohányos, sem kártyás, sem korhely, sem regénykedvelő” hajlandóságai nincsenek. Megkezdvén szolgálatát Kremsben, örömmel tapasztalja, hogy nemcsak használható, hanem egyúttal humánus tisztet igyekeznek belőle nevelni. Szeretne Bécsbe jutni a magyar gárdához, mert ott legalább annyi lenne a fizetése, hogy szűkösen ugyan, de gond nélkül megélhet. 1837 szeptemberében ezen óhaja teljesül. Ármin bátyjának sorsán, aki szintén testőr volt, de adósságai következtében már előbb lemondott rangjáról, az ifjabb testvér alaposan okul. Apjának valaki azt írja, hogy ő Bécsben nélkülözve él, amit a következőképpen cáfol levelében: „Hogy is jutna eszembe azt állítani hogy a bort, sört, dohányt nélkülözöm, mikor nem kell nekem egy sem? Vagy hogy lehetne pirulás nélkül valakinek azt beszélnem, hogy takarékoságból kerülöm óta vendéglő- és kávéházakat, holott már több mint hat esztendő óta hozzá vagyok szokva, vacsorára semmit, reggelire pedig egy darab kenyeret enni”. (82. old.). Bensőséges szeretet érzik atyjával váltott levelein. Mikor 1838-ban sequestrálják Görgey György birtokát, Arthur nemcsak segívezi az öreget, hanem bizonyos adósságok átvállalására is kész. Költekezésből eredő adóssága egész tiszti pályáján nem volt. „Hiheted-e — kérdi atyjától — hogy képes volnék rád gondolni, neked írni anélkül, hogy mélyen érezzem helyzetedet fájdalmas voltát? . . . Nem a képzelődéssé találtatja velem ennyire súlyosnak ezt a sorsodat, hanem a keserű tapasztalás; ez tanított meg, átérezni annak kedélyállapotát, aki minden szeretteitől elhagyatva, a viszontlátás reményeivel kénytelen beérni”. (91. 1.)

Az apa egy ízben protekció szerzését hozza szóba s Görgey egyenességére jellemző amit erre megjegyez. Az ő elve szerint először még sokat kell tanulnia és valami derék dolgot művelnie, hogy a vezető személyiségeket figyelmessé tegye magára. Ha ilyen értelemben keresnének az emberek előmenetelt, akkor a protekcióban rejelő erkölcstelen elv — a nem hivatottak előretaszítása — megszűnne. A testőrség tanfolyamán kiténteti magát. 1838-ban májbajt kap.

A betegségben nevelő tényezőt lát. Ezentúl még nagyobb mérséklettel él. „Hogyha májbjajom . . . néhány esztendeig hozzám hű marad, akkor a logicát és philosophiát absolváltam anélkül, hogy e két tudományból csak egyetlen értekezést is olvastam volna”. (91. 1.) Mikor jobban lesz, újra erősen dolgozik, sokszor éjszakákon át. Hébe-korba, ha már elkerülhetetlen, elmegy a társaságba, így Vécsey grófhhoz, a gárdakapitányhoz. Katonás fegyelmezettségű modora nem behízsgál. Apja, a saját keserű tapasztalatai alapján, óvastosságra intette a fiait barátságok kötésében. Nem az a bizonyos mosolygó kis hadnagy Görgey s nem is kíván a gáláns tiszt szerepében tetszelegni. Amikor később a magyar politikusokkal megismerkedik, közülük nem a legjelentéktelenebbeknek rokonszenvét talán ép az első benyomással játszotta el, mert bemutatkozáskor sem volt alázkodó és hízelgő. Szemere Bertalan felhossa például, hogy mikor először jelentkezett nála, mily kimérten és szűkszavúan kért csapata számára ágyúkat.

A gárdánál tölthető ötesztendős időszak (1837—42) vége felé nevezetes változás mutatkozik G. fejlődésében. István szerint apjuk alapjában kozmopolita volt. A tulli tanárok leveleiből kitűnik, hogy Arthur a hadapródiskolában milyen állampolgári nevelést kapott: azt hangoztatják neki, hogy a „császári állam és a nagy birodalom” javára fog tehetsége érvényesülni egykor. Leveleiben a császár szolgálátát emlegeti maga is. Kétségtelen azonban, hogy a magyar szabadelvű mozgalmak, a feltűnt nagytehetségű államférfiak és a megindult új élet lehetőségeinek híre eléri őt Bécsben. Nemcsak rokonszenvel nézhette Magyarországot, mint a német szellemi élet sok egykorú jelese, hanem bizonyos büszkeséggel fedezhette fel magában, hogy ő is e feltörekvő társadalom és nép sarja. Elszigetelt, otthontalan állapotában — egy önvallomás szerű levelében mondja ezt — e felfedezés valósággal életcélt jelentett számára. 1841 novemberében egyszerre azon kezd egy öccséhez írott levelét hogy magyarul akart neki írni, de észrevette, hogy nincs elég tudása hozzá és „ekkor a lúdtoll båtortalanul visszamerült a sötét tintatartóba, mindent elhamarkodott terveivel együtt *ennek az újból kiszakajtott magyar embernek*. Ez aláhúzott szavak korántsem akarnak vágás lenni feltörekvő hazám ellen. Ments isten ily elfajultságtól. De joggal nevezem magamat „újra kiszakajtott” magyar embernek, mert utolsó válasunknál újabb keletű azon elhatározásom, hátat fordítani a német nyelvnek és ... megtérni első igazi hazámhoz. Megkettőzött hévvel feküdtem neki elfelejtett anyanyelvem újra megtanulásának”. (131/2. 1.) A magyar gárda házából hazagondoló Görgey Arthur, aki Montesquieut és Heinét olvassa, mint testtörtársai háromnegyed századdal előbb, aki Bécsben szemrehányásokat érez, hogy hazájától elszakadt, Bessenyei György emlékét idézi fel. De Görgey pozitív szellemének törekvései nem irodalmi természetűek, s amint magyarul tanul, gondolkodik a gyakorlati magyar problémákról.

1842-ben főhadnaggyá lép elő s bevonul a magyar Nádor huszá-

rokhöz Salzburgba. A testörködés után a kaszárnya élet lármás szigora nem hat rá kellemesen. „A százados kiabál, az őrnagy harap, a közember, ha váratlanul engem meglát, összerezzen, kinyúlik oly hosszúra és egyenesre, akár csak nyársra húzták volna és úgy néz, néz rám”. . . (151. 1.). Eszeveszett parancsnokának szeszélyei alá vetve, az a gondolat vigasztalja, hogy magyarok között szolgál, értük dolgozik. A legénységgel naphosszat magyarul beszél s közben felmerül lelkében a hazafiság, a világpolgárság és a császárhűség viszonyának kérdése. Eleinte (bizonyos katonás tartózkodással nyilatkozik öccse előtt: „Népedet, hazádat ne mint hazafi íteld meg; elébb íteld meg a világpolgár szempontjából, csak akkor tűzze ki a patrióta maga elé a szilárd, becsülettel elérhető, de egyszersmind méltányos célt . . . Lásd, a katonának, kivált a magyarnak, kinél oly gyakran a letett eskü a hazaszeretettel összeütközésbe jönni látszik — a császárt szolgáló magyar embernek van legtöbbször alkalmá, az igazságosság aranymérlegére szegezni szigorúan megfigyelő tekintetét”... (153. 1.) 1842—43-ban különböző felsőausztriai helyőrségeken állomásozik. A vidék szép, de az emberek nem érdeklik. Szeretné ha ezredét hazájába helyeznék. „Több komolyabb valaminek kell annak lennie, ami engem minden iránt, ami Magyarországon történik, oly nagyon érdeklődtet”. „Már arra gondoltam, hogy egy magyar napilapra előfizessek; de mikor a gázsijából él az ember, az ily vágyakról le kell mondani”. (174. 1.) Később elhatározza, hogy a *Pesti Hírlap* megrendelésére engedélyért folyamodik a Justiz-Hofstelle-hez. 1843 februárjában egyszerre csak megnyomja tollat, kitör a cenzúra és az aulikus kormány ellen, szavaiból a Vormärz lendülete árad s fel fogásában a magyarság azonos egyértelművé válik a szabadelvűséggel. „El van-e tiltva Magyarországon a *Pesti Hírlap*? tilos e a magyaroknak? Nem a! De hát akkor az a magyar ember, kinek szerencsétlensége, hogy viszonyai őt Ausztriában, Csehországban sat. élni kényszerítik, miért ne örülhessen a betűknek, melyek nemzetének szép előrehaladását, nemes tökéletesedését, magasztos törekvéseit hirdetik? csak azért, mivel ezeket a *Pesti Hírlap* hozza? még pedig azért, mivel valamennyi hírlapok között a *Pesti Hírlap*-ban találni a legtöbb igazat és tartalmasat?” (182. 1.).

Öccse az 1843/4-iki országgyűlésre elkíséri a szepesi követeket, mint jurátus s az ott folyó küzdelmekről kissé lemondó hangon számol be neki. „Éppen annak a látványa — feleli neki Görgey Arthur — mily fáradtságosán küzdenek a jó, igazságos, az igazi hazafiak a rang-, pénz- és hatalomsóvár arisztokraták s az ősi butaságban megmaradni akaró bocskoros nemesség ellen — éppen ez a látvány rád és mindenkire nézve, aki hazája javát kívánja . . . a leghathatósabb sarkantyú kell hogy legyen, szakadatlanul előretörni az óhajtott cél felé”. (205—6. 1.). Elég cáfolaté mindez azokra a vádakra, hogy Görgey, mint honvédtábornok nem bírt érzékkel a nemzet és a kor nagy eszméi iránt? 1843 szeptemberében megírja első magyar leve-

lét öccséhez. Ebben említést tesz az 1843-iki klasszikus büntetőtörvényjavaslatnak arról a rendelkezéséről, mely a halálbüntetést eltörli. Kétkelkedik ugyan abban hogy a halálbüntetés madárijesztője nélkül egy rablóból lett katonát fegyelmezhetnének. De van egy tanácsa, mely igen modern büntetőpolitikai megfontolást tartalmaz: „Neveljétek a népet — és akkor nem csak a halálos, hanem minden akármilyen büntetés is magától fogyni fog”. (210. 1.). A negyvenes évek első felében, Prágában, zendülő munkások ellen kivezénylik a Nádorhuszárokat. Vérontás nélkül rendet csinálnak. Midőn később a tisztek arról beszélgetnek, hogy mi történnék akkor, ha otthon kapnának hasonló parancsot, Görgey kijelenti, hogy azonnal kilépne a hadseregből s mint polgár belátása szerint cselekednék. A kilépéskor adandó reverzalist, — mely szerint a császár ellen soha nem fog harcolni, — kényszerűségből aláírná, de e kényszerűségből következik a reverzális erkölcsi érvénytelensége.

Kemény, pompás kommandójú huszártiszt volt. Energiájának kétszer adja bizonyosságát: először felfelé, egy durva kapitányával szemben, aki meghökken a főhadnagy fellépésétől; másodszer két lázadó huszár megfőkezésével. Cselekvő határozottságának messzi és félelmetes híre kél. A belső elégedetlenség — melyet örökletes vonásának néz — nem ül el. 1842 októberében úgy érzi, mintha ifjúságának passzát-viharjai elpihentek volna. Pillanatokig azt hiszi, hogy türelemmel bevárja majd emelkedését a hivatalnoki ranglétrán s életét feltűnés nélkül, kedélyesen végzi be. De már két hó múlva az életúntság láncát vonó gályarab gondolata kísérti. A kis garnizonok életét, a békeidőbeli katonáskodás fás monotoniját nem bírja. A harcos béke idején: „varga, aki nem varr csizmát”, „szánkó nyár idején” „katonásdit játszó” lény, „marionettpálya” embere. Vágyódása Magyarország felé s egy szabadabb, tevékenyebb élet után, továbbá az a kötelezettség, hogy jegyesét, akiért szülei nem tehetik le az óvadékot, végre oltárhoz vezetné, megérlelik benne a kvietálás szándékát. Ezt, bár időközben ezredének segédtsíkjévé lesz, 1845 nyarán megvalósítja. Vagyontalanul, biztos jövő kilátása nélkül otthagyja szolgálatát. Bizalmának alapja az, hogy dolgozni akar s nélkülözni tud. 1843-ban mint főhadnagy írta, hogy csaknem kizárólag komiszkenyéren él. Most is kész spártai életmódját folytatni. Tisztársai csodálják távozását s díszkarddal akarják megtisztelni, de Görgey elvonul az ünnepélyes búcsúztatás elől. A kilépő főhadnagy kondujtja a lehető legismerőbb. Úgy látszott, fényes jövőt dob el magától. Gyenge és kényelemszerető jellem nem lett volna képes elhatározására.

Görgey levelei irodalmi szempontból is nagyértékűek. Nincs okunk öszinteségükben kétkedni s a jellem gyökereire világítanak. Kifejezésük tömör, leíró stíljük gondos. A hadvezérek közül Moltke szép leveleihez foghatók. Különösen a köznapi valósággal összeütőköző ifjúkori idealizmus lélektanához adnak mély reflexiókat. Gör-

geynek méltó teret nem találó tehetsége olyan talajon leng, hogy már-már a keserűség mérge harapózik el kedélyén, de méltóságát mégis megőrzi. Az akaratmerevségig fokozott önfegyelmzése az érzések finom árnyaltságával párosul. A levelek számos részlete az élet anyagi javairól lemondani tudásnak s a férfias stoicizmusnak iskolába való klasszikus kifejezése. Egész fiatalon, a környezet befolyásától függetlenül, egy belső eszményhez igazodik. Szembeszáll a bajtársak némely előítéletével, így azzal, hogy a férfi akkor nő-süljön, amikor már kitombolja magát. Gondolkodására sem hivatás-beli, sem származási előítélet nem von árnyat. Volt még egy magyar huszártiszt a XIX. században, akiben hasonló elmélyülést szül a katonaelet, akinek működése szerencsésebb, egyéni sorsa tragikusabb volt — Széchenyi. Görgey ifjúkori egyénisége bizonyos melancholiával fátyolozott, mint a felhős tátrai ormok, melyeket szülőhelyéről látni.

Miután főhadnagyi rangját letette, rövid megfontolás után a vegyészet tanulmányára szánja el magát egy híres prágai tanár mellett. A tudomány önálló művelése a célja. Két és fél évet tölt el ernyedetlenül dolgozva a főiskolai laboratóriumban. Kitűnően vizsgá-zik, nagy ösztöndíjat nyer. Akadémiai pályafutás az ideálja lehetőleg hazájában, ahol a kémia művelésének nagy jelentősége lesz. Tanulmányait egy dolgozattal fejezi be, amelyet a bécsi akadémia elé terjeszt professzora. Ennek levonatait és honoráriumát 1851-ben Klagenfurtban kapja meg, mint száműzött. 1846-ban felbontotta jegyes-ségét beteges s töle bizonytalan jövője miatt idegenkedő menyasz-szonyával. 1848 tavaszán nőül vesz egy szegény francia leányt s vele Toporcra költözik, egyelőre nénje birtokán gazdálkodni. A délvidéki felkelések hírére, mint százados a honvédségbe lép. Működik Győr-ött, majd technikai tudását a miniszterelnökségen értékesítik. 1848 szeptemberében, őrnaggyá léptetve elő. Szolnokon végez kiképző és szervező munkát. Októberben Perczel Mór ezredes alatt küzd a hor-vátok ellen. Győzelmei és gróf Zichy Jenő elítélése és e ismertté te-szik nevét. A schwechati csatában már mint ezredes vesz részt. 1848 november 1-én Kossuth a feldunai hadsereg főparancsokságát bizza rá. Az öreg törzstisztek készeknek nyilatkoztak alatta szolgálni. For-radalmak — mint a trópusok napja a növényt — gyorsan érlelnek embereket s valami varázsszöveggel szólítják a hivatottságot elő az ismeretlenségből. Így történt Görgeyvel is. Célja a lelkes katonákból megbízható és fegyelmezett hadsereget formálni. Tekintélye teljes. A hadvezetőség és a kormányzat későbbi ellentétének s az új ember iránt való féltékenységeknek csak halvány előjele mutatkozott még Perczel és Görgey sűrűlódásában¹).

¹ Görgei diabolikus mivoltának legendáját legújabban Kacziány Géza könyve (*Görgei Tört. tanulmány.* 3. kiadás, Bpest 1915.) eleveníti fel. Bár ő valószínűleg hosszasan tanulmányozta tárgyát, módszerével a következőkben nem értünk egyet: 1. A történész állításainak támogatására szolgáló forrás-

VARGA JENŐ: A PÉNZ VÁSÁRLÓ EREJÉNEK PROBLÉMÁJA

A világháború a pénz vásárló erejét soha nem sejtett módon leszállította. A drágulás problémája, amely a háború előtt már sokat foglalkoztatta a közgazdasági írókat, most a gazdaságpolitika legfontosabb problémája lett. Ezzel együtt persze föléledtek a hozzá fűződő elméleti gazdaságtani problémák is: Vajon a drágulásnak a pénzben vagy az árakban beálló változás-e az oka? Vajon a pénz mennyisége függ-e az áruforgalom nagyságától és értékétől, vagy megfordítva, a pénz mennyisége dönti el az árak magasságát? Mivel a háborús drágasággal nyilvánvalóan együtt jár a forgalomban levő pénzmennyiség igen nagyarányú szaporodása, a figyelem önkénytelenül újra ráterelődött a *quantitás elméletére*, amely szerint az árak alakulása a forgalomban levő pénz mennyiségétől függ. Bizonyára ennek köszönhető hogy Fisher nagy műve, a *quantitás elmélet* legmodernebb és legfejlettebb kiépítése most a háború alatt német fordításban megjelent². Amde a *quantitás elméletét* még ebben a legfejlettebb alakjában sem tudjuk helyesnek tartani, illetve nem tartjuk semmiképp sem alkalmasnak arra, hogy a közgazdasági életben tényleg mutatkozó árhullámzásokat vele megtudják magyarázni.

A *quantitás elmélet* régebbi primitívebb alakjával, amely szerint

idézeteket, — ha német minta is ez — nem szabad elhagyni, viszont harmadkézből kapott szóbeli nyilatkozatok a szájról-szájra adó személyek felsorolásával sem válnak kétségtelen hitelűvé (110. l.) 2. Kacziány alig veszi számba a történet kollektív mozgatóit, néhány tehetséges vezető egyén szeszélye, hiúsága, önzése és viszálya dönt nála a nemzet sorsa felett. 3. jellemzésének módja közel áll ahhoz a történeti felfogáshoz, melyet Hegel theriztizmusnak nevez, vagyis a legkiválóbb egyénekben is mindig megtalálható gyengeségekre veti a hangsúlyt. Így Kossuth nála szentimentális optimista, Klapka kétszínű, Görgei számító és anyagias haszonleső, aki azalatt, míg egy-egy alvezére csatázik, főhadiszállásán irigységből azon aggódik, hogy az illető alvezér véletlenül *győzni* fog. Kacziánynak Görgey ifjúságára vonatkozó néhány állítását is szembesítjük a most kiadott levelek tartalmával. 1. Szerinte Görgei a hadapródiskolában szorgalmasvolt ugyan, de lelke elsötétedett: megtagadta Istent és nemzetét. Ezzel szemben leveleiből vallásossága és istenfélelme tűnik ki s ami osztrák szellemet — ártatlan fiatalságában — be kellett, hogy szívjon, azt önerejével kiküszöbölte). 2. Kevés katonai tudományt szerzett s általában csak a külső műveltséget nyerte el. (Ezzel szemben maga Görgei is elégedetlen volt tanáraival, buzgó önképzéshez lát s levélíró stílusából egyenesen mély kultúra tűnik ki.) 3. Takarékosága nem érdeme, mert nem volt miből pazarolnia. (De érdem az, hogy ellenáll minden csábításnak, hiszen a tiszték semmiből, — illetve adósságból — is szoktak költekezni.) 4. Gúnyos hangon, mint színeskedést állítja elének Kacziány, hogy Prágában, amidőn húsa hónapokon át nem teltett, *büszkeségből* vegetáriánussá lett. (Nem a mások terhére lenni nem akaró szegénység dicséretes elzárkozása-e ez?) 5. Azzal a tudománnyal, amelyet a huszároknál szerzett, ment 1848-ban nénje birtokára gazdálkodni. (Ez sem áll, mert Görgei előzőleg két és félévig *chémia*t tanult már, 1847-ben érdeklődik a mintagazdaságok iránt s ép *chémiai* tudását akarta belterjes gazdálkodással odahaza értékesíteni.)

² Fisher Irving: *Die Kaufkraft des Geldes*. Aus dem Englischen von Ida Glecker. Berlin: Reimer 1916. 435 l.

az évi aranytermelés függene az áralakulás, a *Huszadik Század*-ban már egy ízben foglalkoztam¹. Bebizonyítottam, hogy az aranytermelés nagyobbodását nem lehet arányba állítani az árú mennyiségével, mert hisz az egész, a kapitalizmus területén két évezrede fölhalmozott arany mennyiség szolgál az árúcsere lebonyolítására. Ennek az emelkedése pedig nem lelhet az áremelkedés oka. mert maga az árútermelés nagyobb arányban emelkedett, mint az aranykészlet emelkedése. Utaltam továbbá arra, hogy a modern kapitalizmusban az árúforgalomnak csak egy igen kis része bonyolódik le valóságos arany pénz közvetítésével, túlnyomó nagyrésze ellenben „*bizalmi papírok*”: papírpénz, bankjegy, csekk, váltó stlb. közvetítésével. Az arany mennyiség szaporodása tehát nem okozhat drágaságot, legfeljebb megfelelő pénzt helyettesítő bizalmi papírt szorít ki a forgalomból.

Mindezek az ellenvetések nem merülhetnek föl Fisherrel szemben, mert ő a legmodernebb amerikai kapitalizmus árúforgalmának alapján építi föl a quantitás elméletét, amelyben a pénzt helyettesítő bizalmi papíroknak a pénzzel teljesen egyenrangú szerepet juttat. Az ő fő gondolatmenete a következő:

A pénzforgalom árúknak pénzzel való fölcserélése. Ha egyelőre eltekintünk a csekkforgalomtól, tehát árúknak nem pénzzel, hanem bankbéli átírással történő fizetésétől, úgy valamely ország egész évi árú forgalmát a következő egyenlettel fejezhetjük ki:

$$P V = \sum a Q.$$

Ahol P jelenti az illető államiban forgalomban levő összes pénz mennyiséget, V pedig a helyváltozások számát, vagyis, hogy ugyanaz a pénzdarab egy év folyamán hányszor szolgált átlag valamely vásárlás lebonyolítására. (Vásárlás alatt munkaerő vásárlás és kamatra való kiadás is értendő). Q jelenti az összes árú mennyiséget, szorozva minden egyes árútételt a vásárlásnál tényleg szerepelt egységárral; vagyis az év folyamán lebonyolított összes vásárlások jelképezett összesítése. F. azonban nagyon jól tudja, hogy a pénzalakban meglevő forgalmi eszközökön kívül egyéb forgalmi eszközök is vannak. A bank hitelt nyújt klienseinek; ezek az összeget nem veszik föl pénzalakban, hanem deponálják a banknál és csekkkel fizetnek egymásnak. A forgalomban a vásárlások lebonyolítására a csekkök éppolyan alkalmasak, mint a valóságos pénz. Ezért a „*forgalmi egyenlet*” baloldalára ezeket is be kell venni. A teljes alak tehát

$$P V + P_1 V_1 = \sum a Q$$

ahol P_1 = csekkforgalomban letétek összege, V_1 pedig = a helyváltozások száma, amelyet minden csekkpénzegység egy év alatt átlag megfutott.

¹ Varga Jenő: *A drágaság okairól*. H. Sz. 1911 okt.

Ez az egyenlet az összes eladások összesítése. Nyilvánvalóan az egyes tagok közt határozott összefüggés van. Nevezetesen: ha P vagy P_2 a pénz, illetve csekkpénz szaporodik, a többi tényező változatlan, úgy az \bar{a} , vagyis az összes árak eredője, az „*árszínvonal*” emelkedik. Ez másképp lehetetlen. Megfordítva, ha az *árszínvonal* azonos marad, de a forgalmazott árumennyiség nagyobb, úgy több pénznek kellett a forgalomban lenni, ha a helyváltoztatások száma nem lett több, vagyis a pénz nem cserélt sűrűbben gazdát. Általában, az egyenlet bármely tagját változónak véve föl, négy tagját pedig állandónak, könnyen megállapítható a hatodik tag változásának iránya!

Mindez fölötté egyszerű és nem is új dolog. Marx is, Hilferding is használnak hasonló egyenleteket az áru és pénzforgalom illusztrálására. Marx és Hilferding azonban az egyenlettel azt illusztrálják, hogy egy bizonyos időben *mekkora névértékű pénz kell az áruforgalom lebonyolítására*. Marx szerint:

$$\frac{\text{Az áruk összes ára}}{\text{A pénz helyváltoztatásának számával}} = \text{a szükséges forgalmi pénzösszeggel}$$

Ugyanezt kifejezhetjük a Fisher-féle egyenletből is:

$$\frac{M \cdot \bar{a} \cdot Q}{V} = P$$

Hilferding a fönti marxi formulába belekapcsolja a hitelt is, amennyiben levonja a hitelbe eladott áruk összegét, az egymást kölcsönösen kiegyenlítő fizetéseket, ellenben hozzáadja az illető időben esedékes fizetések összegét. Eggyel azonban tisztában kell lennünk: úgy Fisher, mint Marx, mint Hilferding egyenletei csak *illusztráló* egyenletek, amelyek nem alkalmasak arra, hogy belőlük bármely tényező értékét kiszámítsuk, mert valamennyi mennyisége az egyenletnek ismeretlen! Elképzelhető ugyan, hogy valamely összegben valamely napon pontos statisztikát vennének föl minden aznap eszközölt vételről és eladásról, és ilyen módon reális számokat helyettesíthetnénk ezekben az egyenletekbe, ez azonban még sehol sem történt meg és könnyen érthető okokból nagyon nehezen volna végrehajtható.

A fő különbség Marx és követői és a kvantitás elmélet hirdetői közt az, hogy Marx természetesnek tartja, hogy mivel úgy a pénz, mint az áruk meghatározott, a bennük levő munkamennyiségtől függő értékkel bírnak és a kiinduláspont a termelés, tehát a forgalomban levő pénz és pénzhelyettesítő mennyisége az áruk értéke és mennyisége szerint váltakozik — a pénz a függő változó —, addig F. fölfogása szerint — a pénz (és a csekkforgalom céljaira szolgáló letétek összege) az, amely a kiinduláspont és az ár a függő változó, az ár magassága a pénz (és letét) mennyiségének alakulásától függ.

Természetes, hogy a „forgalmi egyenlet” tisztán matematikai megoldása semmi támpontot nem nyújt arra nézve, hogy melyik

mennyiség függ *reálisan* a másiktól. Ez csak a *lehetséges* összefüggéseket adja meg. Az ár például variálhat¹). Egyenesen a pénz és csekk-forgalom alakulásával. Egyenesen mint a pénz változásának gyorsasága (fordítva, mint egy adott pénzmennyiséggel és forgalmi gyorsasággal lebonyolított áruforgalom mennyisége¹). Hogy reálisan melyik a helyes összefüggés, ezt — mint F. is helyesen látja — csak a *kauzális* viszonyok kiderítése döntheti el.

F. először úgy próbálja tételét bizonyítani, hogy megvizsgálja, milyen hatással volna a pénzmennyiség szaporodása.

I. Tegyük föl, hogy valamely kormány minden pénz *névértékét* megduplázza; ami eddig fél dollár volt, ezentúl egész dollár. Ez esetben az árszínvonal a duplájára fog emelkedni; ugyanazokkal az árakkal fognak fizetni, de mindent kétszeres számú dollárban fognak kifejezni. A pénz megduplázásával tehát az árszínvonal is megduplázódik.

Erre nézve csak azt jegyezzük meg, hogy tényleg úgy történne, ha a kormány azt is elrendelné, hogy minden adósságot és személyes szolgáltatást, jövőbeli eladást is így kell számítani. Nyilvánvaló azonban, hogy ez egész teljesen céltalan dolog volna, és a példa minden realitást nélkülöz.

II. Tegyük föl, mondja, hogy a kormány valósággal megrontja a valutát, amennyiben bevonja a dollárokat és kétfelé vágva, két dollárként adja ki; ugyanígy jár el a papírdollárokkal is. Vagyis nemcsak a pénz neve változik meg, de a pénzdarabok maguk is új alakúak. Ez esetben is az árszínvonal meg fog duplázódni; ahol eddig egy dollárt fizettek, ott ezentúl két fél dollárt, amelyek mindegyike azonban ezentúl egy dollárt számít, kell fizetni.

Ez az analysis is nagyon tökéletlen és semmit sem bizonyít. Mert ha valamely ország valóságos aranypénzét bevonják és az egy dollárost ketté hasítva és átverve újra mint egész dollárt forgalomba hozzák, *de csak annyi névértékű dollárt, mint eddig forgalomban volt* — az így megtakarított aranyat a kormány valamely külföldi adósság fizetésére fordítaná, vagy hadikincsként őrizné — az ár színvonal az esetben is megduplázódna, noha az összes pénz névértéke csak annyi volna, mint előbb! Mert a félannyi aranytartalmú dollár fejében mindenki csak félannyi árút adna, mint eddig! A papírdollárok — amelyeknek értéke természetesen az értük cserébe kapható aranydollárok értékétől függ — ezen semmit sem változtathatnának.

III. Tegyük föl, hogy a kormány minden dollárhoz egy más alakot készít és azt átadja az eredeti tulajdonosának. Vagyis mindenkinek a pénze reálisan megduplázódik. A pénzt nem szabad sem beolvasztani, sem exportálni. Ez esetben az árszínvonal ismét csak a duplájára fog emelkedni!

Nyilvánvaló hogy ez is teljesen irreális példa! (A példák külön-

¹ U. o. 24. l.

ben Ricardótól származnak). Valószínű, hogy az árak megduplázódnak. Mivel ugyanis csoda történt, vagyis a közösség minden egyes tagjának a pénze megduplázódott *anélkül, hogy bárki is bármely munkamennyiséget adott volna érte*, a közösség birtokában levő összes pénz csak ugyanannyi munkamennyiséget képvisel, mint előbb, tehát minden darab csak fele annyi munkamennyiséget, mint azelőtt, fele akkora munkamennyiségért fele annyi árú jár, vagyis az árak megduplázódnak.

Ezeknek a példáknak mindnek az a hibájuk, hogy irreális föltételekből indulnak ki. Az állam nem dupláz, nem felez, nem ajándékozik. Ha reális példát veszünk, a dolog mindjárt máskép fest. Most például igen nagy a drágaság. Miért? Azért mert az állam sok pénzt hozott forgalomba és a forgalomba kerülő árúk mennyisége kisebb lett, mondaná Fisher. De az állam ezt nem passzióból tette; a pénz fejében reális javakat vásárolt, szolgáltatokat fizetett. *A reális javak improduktív fölemészítése és az emberi munkaerő improduktív fölhasználása folytán keletkezett a drágaság* és ezzel kapcsolatban az igények általános leszállítása, nem a forgalomba került pénz nagyobb mennyisége folytán. Ha a pénz mennyiségének *bármely okból* való szaporodása idézné elő a drágaságot, akkor oda jutnánk, amit a *Simplicissimus* írt a quantitásteoriáról: „A rengeteg arany termelés folytán (annyi pénz került forgalomba, hogy az árak annyira emelkedtek, hogy nincsen elég pénz az árúk megfizetésére”¹).

F. maga könyvének VIII.-ik fejezetét tekinti a leglényegesebb érvek és cáfolatok gyűjteményének. Itt kifejti, hogy a pénz vásárló ereje öt és csakis öt okkomplexumtól függ. Ezek: pénz-mennyiség, letétek mennyisége, ezek mindkettőnek külön-külön a forgalmi gyorsasága és a kereskedelem (árúforgalom) nagysága. De ez az öt ismét külön-külön számtalan októl függ. A kereskedelmi forgalom nagyobbodik és így az árnívó súlyed, az emberek változó szükséglete, az ipar emelkedett specializálódása és a közlekedés javulása folytán. A forgalmi gyorsaság emelkedik és az árnívó emelkedik rossz gazdálkodás (?), a könyvhitel kihasználása és gyorsított szállítás által . . . így az öt okkomplexum mögött, amelyek egyedül határozzák meg közvetlenül a pénz vásárló erejét, egy tucat közvetett okot találunk. Ha a vizsgálatot még tovább akarnók folytatni, azt találnók, hogy az okok száma minden stádiumban emelkedik, egész hasonlóan, mint ahogyan valamely személy őseinek a száma minden idősebb generációval emelkedik. *Alapjában véve, végeredményben a tényezők myriádjai vannak hatással a pénz vásárló erejére*, de sem célszerű, sem lehetséges nem volna valamennyit fölsorolni. Vizsgálatunk értéke épen abban áll, hogy a problémát arra az öt közvetlen okra való visszavezetéssel, amelyek keresztül végre is valamennyinek érvényesülni kell, egyszerűsíti-

¹ Idézi: Hilferding: *Geld und Waare. Die Neue Zeit*. 1912 márc. 1.

tettük. Vizsgálatunk végem csak úgy mint kezdetén a „*forgalmi egyenlet*” mint a pénz vásárló erejének végeredményben döntő tényezője jelenik meg”. Vagyis

1. Az árak a pénzmennyiséggel egyenletesen variálnak, amennyiben a kereskedelem összege és a forgalmi gyorsaság volumen nem változik.

2. Az árak a forgalmi gyorsasággal egy irányban változnak, ha a pénz mennyisége és a kereskedelem nagysága nem változik.

3. Az árak fordítva arányosak a kereskedelmi forgalom (vagyis a forgalomba került árúk) nagyságával, ha a pénz mennyisége és forgalmi gyorsasága nem változik¹⁾).

A fejezet többi részében F. ismét megkísérli hogy kimutassa, hogy a pénz szaporodása mindenesetre az árszínvonal emelkedését idézi elő. Jól kell figyelni arra, hogy ő előbb már elismerte, hogy az *áralakulásra a „tényezők myriádjai”* vannak hatással: most tehát csak azt bizonyítja, hogy ezen tényezők *egyike* a pénz mennyiségének szaporodása is!

A bizonyításban F. fölteszi, hogy a pénz szaporodása állandó arányban szaporítja a P, vagyis a csekkforgalom céljait szolgáló betéteket is, ellenben a forgalmi gyorsaságot változatlanul hagyja. Azt hisszük, hogy ezek az állítások nem helyesek. Az elsőt F. azzal indokolja, hogy „normális körülmények közt” állandó arány áll fenn minden bank készpénz készlete és betéteinek nagysága közt a kellő mobilitás megőrzése céljából. Ha szaporodik a pénz, úgy arányosan lehet szaporítani a csekkforgalmat is. Ami a másodikat illeti, a forgalom gyorsaságát, ez a megszokástól, a készletben tartott készpénz nagyságától stb. függ, amelyek nem változnak a pénzmennyiség szaporodásával.

Ezzel szemben mi azt hisszük, hogy ezek a tényezők igen is változnak, és *pedig elsősorban a konjunktúra szerint!* Jó konjunktúra idején, amidőn a bizalom általános, a P és P_1 viszonya egészen más, mnit rossz konjunktúra idején. Jó konjunktúrába a P_1 többszöröse a rossz konjunktúra idején P-nek, azonos pénzmennyiség mellett. Hasonlóképen jó konjunktúra idején a pénz forgása sokkal gyorsabb, mert mindenki igyekszik a jó konjunktúrát kihasználni, a pénzt forgatni. Mindennek az ellenkezője áll rossz konjunktúra idején!

Egy másik gyöngye pontja az egész épületnek az, hogy F. a bankok és az állam pénztáraitban fekvő pénzt nem tekinti „(forgalomban levő” pénznek. De nyilvánvaló, hogy az a pénz, amelyik privát embereknél fekszik, szintén nincs forgalomban. Vagy megfordítva: ha ezeknek a pihenése bele nem számítna az átlagos forgalmi gyorsaságba, miért ne számítassék bele a banknál és állami kasszákbán heverő pénz is.

Végül egy nagyon gyenge pontja az egész rendszernek az „át-

¹U. o. 119—120. 1.

meneti idők”-ben rejlik. F. szerint a pénzmennyiség változásából származó áremelkedés nem egyenletesen és nem egyszerre megy végbe, hanem különböző árúknál és szolgáltatásoknál eltérő gyorsasággal. Mivel pedig az alatt az árszínvonalon „myriad” egyéb ok is hat, igazán bajos állítani hogy az árváltozás mégis csak a pénz mennyiségének változásából származik.

Ha mindezek után összefoglalva akarjuk bírálni az egész elméletét, akkor a következőket kell mondani:

Bármily okból is állt elő áremelkedés, a forgalmi egyenlet anynyiban helyes, hogy valamilyen formában a forgalomba került árumennyiséget pénzzel kell megforgatni, vagy pénzhelyettesítővel. Annyi névértékű pénz és pénzhelyettesítőnek *kell* forgalomban lenni, hogy a tényleges áruforgalom fizetés és átírás által lebonyolított-sék. Ez alól csak egy kibúvó van: a cserekereskedés, amit most ismét üznek Magyarországon, nem azért, mintha kevés volna a pénz, hanem mert a pénz a nagy áruhiány miatt elvesztette pénz jellegét, nem lehet rajta azt venni, amit akar az ember.

Ami a pénzszaporodás hatását illeti, szigorú különbséget kell tenni a valóságos teljes értékű pénz és a kényszerforgalmú papírpénz szaporodása közt. *Ha teljes értékű aranypénzt hozunk forgalomba, úgy a szaporodás folytán az árszínvonal nem fog emelkedni.* Amennyiben a forgalom lebonyolítására nem volna rá szükség, az emberek kincs gyanánt ideiglenesen fölhalmoznák, kevesebb átírás történe, tehát a P₁ kisebbedne a P-hez képest, de semmiesetre sem értéktelenedne el, mert hisz valóságos értéke van.

Ha ellenben fedezetlen, arannyal be nem váltható papírpénz kerül oly nagy mennyiségben forgalomba, hogy a forgalom lebonyolítására nem szükséges, akkor lenne arányos drágaság, külfölddel szemben pedig diszázsó áll be. Ebben az esetben a pénz szaporodásával arányos drágulás áll be, sőt az arány valószínűleg nem is egyszerű, hanem fokozódó. A fölösleges papírpénz árdrágító hatását más helyen a következőkép próbáltuk megmagyarázni.¹

A kapitalista társadalomban minden vagyon tőkeszámba megy. A pénzt az emberek nem ingyen kapták az államtól, — mint a mennyiségi elmélet híveinek fönti példáiban — hanem reális ellenszolgáltatások fejében. Az emberek azzal az igénnyel lépnek föl hogy a pénzük, a vagyonuk kamatozzék. Ez csak úgy lehetséges, ha *termelő üzembe fektetik.* (Igaz, hogy bankba is tehetik, de akkor viszont a banknak kell valami formában gyűmölcsözően, vagyis termelő üzemben elhelyezni). Nagy lesz tehát a kereslet *termelő eszközök iránt. Ezeknek az ára emelkedik.* Ennek folytán az ország termelő erőinek, különösen munkaerejének nagyobb hányadát fogják termelőeszközöket termelő üzemekben foglalkoztatni, mint szabad volna. így azután kevesebb fogyasztási cikket termelnek, mint kel-

¹ *A pénz szerepe a háborús közgazdaságban. Háború és szocializmus, 1916 március.*

lene, tehát a fogyasztási cikkek ára is emelkedik. Mindez egy jó konjunktúra keretében megy végbe, a termelés emelkedik, a munkásszükséglet is nagy: a *munkabér is drágul*. Végül a tőkésék abban az igyekezetükben, hogy pénzüket gyümölcsöző tőkévé alakítsák, külföldről igyekeznek nagymennyiségű termelőeszközöket beszerezni, többet vásárolnak ott, mint amit oda eladni tudnak, tehát előáll a diszázsió tüneménye. Vagyis nem közvetlenül a fedezetlen kényszerforgalom papírpénz fölös mennyisége idézi elő a drágaságot, hanem az a törekvés, hogy a papírpénz alakjában meglevő tőkét kamatoztassák.

Éljünk egyszer mi is egy irreális példával, mint a kvantitás elmélet védői. Tegyük föl egy olyan országot, amelyben ugyan van áruforgalom, nagyfokú munkamegosztás, de nincs semmiféle kizsákmányolás, nincs bérmunkás, hanem csak saját számlájukra termelő családok. Nincs továbbá külső forgalom sem, sem bank, hanem teljes értékű aranypénz forog, tegyük föl továbbá, hogy az állam háborút viselne és pedig az ország határán kívül, zsoldos hadakkal, úgy, hogy benn a termelés zavartalanul tovább folya és az állam megvásárolná polgáraitól termelésük *fölslegét* és papírpénzzel fizetné őket, amelynek kényszerárfolyama volna. A háború soká tartana és lassankint nagymennyiségű kényszerforgalmú papírpénz jutna a lakosság birtokába. Vajon a pénzmennyiség szaporodása itt is drágulást idézne elő? Azt hisszük, hogy nem! Ha a lakosság jobb szeretné a papírt, úgy az arany forogna tovább és a papírpénzt eltennék odahaza. Ha az aranyat szeretnék jobban, a papír forogna és az arany esnék ki a forgalomból. Ha nagyon sok papír kerülne a polgárokhoz, esetleg az arany mind kincssé válna és csak papír forogna: esetleg a papír egy része is mint fölösleges, otthon fölhalmozódna, de drágulás aligha állna be, mert hiányoznék a tőkésítés lehetősége — nem lévén bérmunkások — és hiányozna a fokozott áruvásárlás lehetősége, mert a fölösleget az állam szedné el. Azt hisszük hogy a fedezetlen papírpénz fölös mennyiségben való forgalomba kerülése sem kell, hogy minden körülmények közt drágulást idézzen elő, noha készségesen elismerjük, hogy ez a példa teljesen irreális.

F. könyve, a kvantitás elméletnek ez a legmodernebb átalakítása sem tudott bennünket meggyőzni arról, hogy a pénz mennyisége döntő hatással volna az áralakulásra, kivéve a fedezetlen, kényszerárfolyamú papírpénz tömeges kibocsájtásának esetét; de még akkor is az igazi drágulási okot nem magában a tényben, hanem az előzményeiben (háborús érték és emberpusztítás) látjuk. A könyv maga részleteiben nagyon világos és sok helyen bántóan népszerű, — (a forgalmi egyenletet rajzokkal illusztrálja) — a maga egészében mégis nem világos, a definíciók nem pontosak és okfejtései nem helytállóak. Ellenben igen sok nagyon értékes anyag van benne összegyűjtve az áralakulásra, pénzforgalomra és index számokra vonatkozólag, amelyek más célokra igen jól fölhasználhatók.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

BANKSZOCIALIZMUS

A háború — sok egyéb szerencsétlenség mellett — arra is alkalmat adott, hogy az emberek legtitkosabb vágyaikat a közérdek leplébe takarva próbálják megvalósítani. Miként az öldöklés és fosztogatás a háború elkerülhetetlen következménye, ami a normális viszonyok között és bűnözésre hajlamos embereknek igen kívánatos állapot lehet, mert indulataikat büntetés veszélye nélkül elégíthetik ki, ugyanúgy, vannak a háborús gazdasági életben olyan jelenségek, melyek a háború előtt elérhetetlen kívánságai voltak a kapitalista gazdasági rend vezéreinek s amelyeket most a háború után is fenn akarnának tartani. Bizonyára sok gyárosban felébredt az a gondolat, hogy békében is jó volna katonai felügyelet alatt dolgoztatni és most *Vas Ferenc*, az első magyar iparbank elnöke, a *Nyugat* november 1-i számában megjelent cikkében *az ipar háborús konjunktúráját állami beavatkozással szeretné a béke idejére biztosítani*. De miként senkinek sem jut józanul eszébe a háborús öldöklést és fosztogatást a békében állandósítani, úgy nagyon kevesen fognak akadni, akik a háborús gazdasági élet kényszerintézményeit a békebe kívánják átültetni, bármily hangzatos címek alatt történik is ez. Úgy emlékezünk, hogy már szemlénk hasábjain is több ízben szembeszállottak azzal a felfogással, hogy most a háborúban az államszocializmus kora köszöntött be reánk. Erthető ilyen gyöngeség a katedraszociálistáknál, akik az állam háborús gazdasági intézkedéseit, az idéetlen magzatát is szépnek találó szülő örömeivel fogadják, de, ha a háború utáni gazdaságra való fölkészülés kérdésével foglalkozunk, úgy tisztában kell lennünk azzal, hogy a háborús gazdasági életnek semmi köze sincs a szociális gazdasági berendezkedéshez, bárhol próbálják is azt a szocializmus szó valami összetételével, mint polgári- vagy kartellszociálistizmus, elkeresztelni. A háborús gazdasági élet nem egyéb, mint a gazdasági életnek az állam kényszere által a hadviselés érdekeire való koncentrálása; bármiféle szociális gazdasági berendezkedés lényege pedig a termelésnek és a jövedelemeloszlásnak együttes szabályozása.

Előre kellett ezeket bocsátanunk, mert *Vas Ferenc* cikke is, hogy e gondolatirány műszavait használjuk, a bankszocializmus érdekében íródott. Abból indul ki, hogy a háború három évi tartama mellett a magyar államnak a háború folytán keletkezendő szükséglete 25 milliárdot fog kitenni, aminek kamatoztatása a költségvetést a háború előttinek kétszeresére fogja emelni. Ez az óriási tehertöbblet meg fogja változtatni az

állam és a magángazdaságok viszonyát. Eddig a magángazdaságok teherbírása, ezután az állam szükséglete fogja képezni a kategorikus imperatívuszt. A magángazdaságok máris ennek tudatában vannak, „a következő megfontolás alapján: „A háború nálunk, mint másutt is megszüntette azt a felfogást, hogy az adózó polgár és az adószedő állam között ellenséges állapot áll fenn, melyben az adófizetőnek igyekeznie keli az állam kapzsisága elől lehetőleg menekülni. *A háborúnak a köztudatba átment egyik tanulsága az, hogy a „contrat social” jó öreg adóelmélete, melyet pedig a múlt század német teoretikusai számtalanszor agyonütöttek, minden tudományos fogyatékosága mellett a józan észnek megfelel. E szerint minden polgár vagyonának egy részét az államnak adja oda azért, hogy élete és vagyona biztonságban legyen.* A világháborút megelőzőtt béke hosszú évtizedeiben ez a felfogás feledésbe ment. Most új életre kelt. De tévedés lenne azt hinni, hogy az emberek etikája változott meg és most szívesebben fizetnének adót, mint azelőtt. Ez a változás nem állott be. De beállott annak felismerése, hogy az élet és vagyonbiztonság mégis csak a legfontosabb szükséglete az emberi társadalomnak és ennek kielégítésére minden áldozatot meg kell hozni”.

Nem akarjuk eldönteni a vitát „a *contrat social* jó öreg adóelmélete” és a német teoretikusok között, de a háború olyan tanulságát, amilyen a Vas Ferencé, kétségbe kell vonnunk. Hogy miért fizetünk adót, ennek a felfogásán nem változtatott a háború. Ha valami változást a háború elő fog idézni, az csak szélesebb rétegeknek az a felismerése lesz, hogy az adóterhet igazságosabban kell elosztani — amiről különben Vas Ferenc is szól — és hogy az állam feladatai közül, amelyek megoldására a bevételek jelenleg fordítanak, egyeseket ki kell küszöbölni, viszont az állam feladataivá kell tenni oly célokat, amelyek ma nem azok. Megengedjük, hogy ez nem reálpolitika, de a háború tényleg konstataható tanulsága és semmiesetre sem helyeselhető, hogy az adók kikerülhetetlen fölemelését olyan okoskodással vagy tanulással igazolják, aminek ép az ellenkezője áll. Hiszen a nagyobb terhek viselésére nem azért van szükség, mintha nagyobb élet- és vagyonbiztonságot nyújtana, hanem azért, ímert az államok, melyek határaikon belül az élet- és vagyonbiztonságot fentartják, egymásközi viszonyukban még nem jutottak el annak respekálására és — úgy látszik — nem is akarnak oda eljutni.

Mellékes azonban az indoklás. A fő az a kétségtelen tény, hogy az állam szükségletei rendkívüli mértékben megnövekednek. Elismerjük mi is, hogy „a termelés minden ágazatának a múlthoz képest aránytalanul magyobln megterhelést kell majd viselnie”. Ebből azután az következők, hogy az állam a termelés fejlődését mozdítsa elő. Ez is igaz. Lássuk milyen eszközöket ajánl Vas Ferenc erre a célra.

A termelés fokozására elsősorban a mezőgazdaság terén van égető szükség. Ez Magyarország fejlődésének legfőbb problémája. Legalább is a mi nézetünk szerint. Vas Ferenc ellenben néhány szóval elintézhetőnek véli a többtermelés kérdését. „*Az agrárius termelés fennállása és fejlődése az Ausztriával előreláthatólag változatlanul fennmaradó kapcsolat*

valamint a külső vámok által biztosítva van". Az Ausztriával való kapcsolat már elég régen fennáll, a külső vámok már tíz éve a mai mértékben vannak megállapítva, de a mezőgazdaság fejlődéséből nem látunk semmit. Mi alapon lehet feltételezni, hogy a háború után a fejlődés e két tényező kizárólagos hatása alatt erősebben meg fog indulni? Erre a föltevésre semmi alap sincs. Demokratikus birtokreform, jó mezőgazdasági szakoktatás, a közlekedésügy fejlesztése azok a tényezők, melyek a többtermelést lehetővé teszik. De már teljesen igaza van Vas Ferencnek akkor, mikor azt mondja, hogy „az általa (t. i. a mezőgazdaság által) viselendő nagyobb terhek rendes viszonyok között a fogyasztóra lévén átháríthatók, az agrárius termelést magát lényegesen nem is fogják érinteni”. Ilyen körülmények között azonban nem tudjuk elképzelni, miként fognak a nagyobb terhek a termelés (fokozására buzdítólag hatni, amint azt Vas Ferenc szintén várja. Talán oly adórendszert kíván, amely a föld minősége és egyéb termelési tényezők szerint különböző kulcsban területi egységeként állapítja meg az adót és így az a gazda, aki többet termel, jobban jár, mint az, kinek földjén egyforma körülmények között kevesebb termelt? Ennek az adórendszernek a lehetősége azonban igen problematikus. Vas Ferenc mezőgazdasági programja szerint lesz tehát a mai hozamot hajtó mezőgazdaságunk, mely a nagyobb terhet áthárítja a fogyasztóra.

De ez nem is nagyon fontos Vas Ferencnek. „Ennél nehezebb, az egész komplexum feladata előtt fog állani az állam jövőendő adópolitikája az ipari termelés szempontjából. A magyar ipar bizonyosan a kirovandó terheknek igen tetemes részét lesz hivatva viselni és ennek a feladatnak készséggel meg is fog felelni, ha viszont termelési feltételeinek biztosításában az állam hathatós védelmiére számíthat”. Miben áll ez a védelem? „Általánosságban mondható, hogy a hazai ipar a háborús konjunktúra alatt megizmosodott és nagyot haladt. Az ipar ezen kedvező helyzetét és erőteljes fejlődésének lehetőségét az államnak feladata is, érdeke is külső és belső ellenség ellen megvédelmezni. A külső ellenség ellen védelmet nyújt bátor és egészséges vámpolitika, a belső ellenség, a béke helyreállításával *késéggküül meginduló iparalapítási lendület ellen* — et nune vendo ad fortissimum — *Vas Ferencz az állam és a kartellek szövetségét ajánlja*. Az új alapítások ugyanis, ha az ipar autonom szervezetei nem elég erősek a helytállásra, csökkenthetik a meglevő vállalatok teherviselési képességét és ez ellenkezik az állam érdekével. Viszont megtörténhetik az is, hogy a kartellek erősebben tömörülnek és a közérdek rovására az új vállalkozás érvényesülésének útját teljesen elzárják. Mindkét lehetőség elhárítására az államnak fel kell hagyni a kartellekkel szemben eddig tanúsított semleges magatartásával és „ésszerűen” be kell avatkoznia azok vezetésébe, egyrészt pénzügyi érdekeinek védelmére, másrészt, hogy az *ipari vállalkozás terjeszkedésének irányításával és korlátozásával* az ipari termelés az ország gazdaság érdekeinek figyelembe tartásaival tényleg fejleszthessék. *Ami az alapítások korlátozását illeti, erre a Pénzügyi Központ létesítése óta precedens van.*

Az ipari verseny kizárása íme az a panacea, melytől Vas Ferenc Magyarország boldogulását várja. A kartellek tényleges hatalmának hatósági szankcióval való ellátása Vas Ferenc szerint az az út, mely az ipari termelésnek az összeggazdaság érdekei szerint való fejlődéséhez vezet. A háború azonban megtanított bennünket arra, hogy azok az intézmények, melyekben termelők és az állam képviselői együtt működnek, az összeggazdaság érdekeire nincsenek több figyelemmel, mintha az állam képviselői nem volnának ott. A mai gazdasági rendben a kartellek működését nem is lehet az egész társadalom érdekeihez alkalmazni s mindenféle állami beavatkozásnál többet ér a szabad verseny. A Vas Ferenc eszméje nem egyéb, mint az iparba fektetett banktőke háborús rentabilitásának állami biztosítása, de nem az ipar fejlesztése. Egy bankigazgató háborús utópiája ez arról, miként lehet a szocializmus egyik alapfeltételének, a termelés szervezésének előnyeit a kapitalista gazdasági rend keretén belül megvalósítani úgy, hogy a haszon csak a kapitalisták profitját növelje. Az inkák szocializmusa volna ez, melyben az inkák helyét a bankigazgatók töltenék be. Az egész társadalom a bankigazgatóknak dolgoznék, akik ezt a munkát a kartelleknek államilag megerősített fellegetvárából irányítanák, megszabadulva a rizikó és verseny minden gondjától, profitjuk folytonos emelkedésének megnyugtató bizonyosságában. Bankigazgatók számára írt mese ez Boldogországról, ahol sült galamb repül a szájába annak, aki a kinyitás fáradtságát nem sajnálja. De, amint a gyermekek Boldogországa csak a lusták paradicsoma, melyben a haladásnak nincs lehetősége, úgy a bankigazgatók Boldogországaiban is nem a szerves fejlődés révén volna nagyobb a tőke vállalkozási haszna, hanem azért, mert a verseny kizárásával a fogyasztót kénye-kedve szerint sarcolhatja meg. Az a vigasz, amit a fogyasztóknak juttat Vas Ferenc, hogy mint termelők (munkások, alkalmazottak, szabadfoglalkozásúak) hársítsák át terhüket a munkaadókra, a szolgálataikat igénybevevőkre, nem egyéb írott malasztnál. A kartellek államilag biztosított hatalma mellett alig volna ennek lehetősége s a bérek igen távolról követték az áralakulást.

Messze vezetne annak fejtegetése, melyek az iparfejlesztés hatályos tényezői. Annyit azonban itt is megállapíthatunk, hogy a legfontosabb tényező a mezőgazdasági többtermelés, ami — úgylátszik — elkerülte Vas Ferenc figyelmét. Talán szándékosan. Ő ugyanis az iparban hasonló állapotot óhajt, ami a mezőgazdaság terén egyik fő akadálya a többtermelésnek, t. i. a megkötöttség állapotát. Hitbizomány és papibirtok a mezőgazdaságban, kartellmegkötöttség az ipar terén — *par nobile fratrum*.

Mindent összefoglalva, ha Vas Ferenc gondolatmenete, mely részleteiben igen homályos, megvalósulna, olyan társadalomba kerülnénk, melyet a termelés stagnálása mellett a fogyasztók tűrhetetlen terhei és a nagytőke államilag garantált hatalma jellemeznének. Remélhetőleg ez a gondolat nem fog valóra válni, de igen élénk ízelítője annak, hogy milyen irányzatokkal kell majd megküzdenünk a háború után.

Iván Miklós

AZ AMERIKAI ELNÖKVÁLASZTÁS

Tehát mégis Wilson, a demokraták jelöltje, az elnöki hatalom legutolsó bírlalója! Ellenfele, Hughes, néhány napig pünkösdi elnökséget élvezett, — legalább is az európai napisajtóban. Tényleg úgy látszott, mintha őt választották volna meg. Helyesebben, mert nem közvetlenül elnökválasztás történt, olyan választóférfiakat választottak meg, akik a köztársasági jelöltet, tehát Hughest fogják (megválasztani. Pár nappal később kiderült a tévedés a demokraták többsége megmaradt. A polgárháború óta első eset, hogy az Uniónak egymásután kétszer van demokrata párti elnöke. Hogy az elnökválasztás minő alkotmányos szabályok és formák között zajlik le és melyek a megszokott külső keretei, az amerikai választási agitáció módszereiről és eszközeiről a legutolsó elnökválasztással kapcsolatban Szende Pál számolt be helyszíni közvetlen benyomások alapján e lapokon.¹ Ezekhez a most lezajlott elnökválasztás alkalmából annál kevésbé lehet sokat hozzátenni, mert a háború alatt a hírszolgálat tökéletlen és megbízhatatlan. Azt írják, — ezt könnyen el is hihetjük, — hogy a választási küzdelem ezúttal szokatlanul heves volt. Az eredmény is ezt bizonyítja. A legutóbbi választáskor tulajdonképpen a republikánus párt nyerte el a szavazatok abszolút többségét s csak a párt kettészakadása s két jelölt — Taft és Roosevel — körül való csoportosulása biztosította Wilson részére a győzelmet. A köztársasági párt-Bak mély gyökerei vannak, a „hivatalos gépezet” ugyan nincs most a kezükben, de a régi időkből bizonyára megvannak maradványai, a legutóbbi választáskor a pártot kettérobantó Roosevel és pártja, a progresszív párt most a köztársasági jelölt mellé állott. Az erők teljes megfeszítésére volt tehát szükség, hogy a demokrata párt uralmon maradhasson. A newyorki Tamany-Hall, ezen teljhatalmú városi szervezet, amely terrorjával, rendőri hatalmával és kiterjedt érdekhálózatával uralkodik Newyork választóinak akaratán, demokratának vallja ugyan magát, Wilson azonban — dicséretére válik — nem vállalja ezt a klikket. A *Times* írja a választást megelőző napon, hogy a klikk vezére, Murphy, ennek ellenére megjelenik az elnök választási beszédeinél, titokban azonban ellene dolgozik. A választásról érkezett hírek szerint Newyorkban tényleg Hughes-párti választó-férfiakat választottak. (A *Times*-ből vesszük és zárjelben ideírjuk az amerikai viszonyokra oly jellemző epizódot, hogy a demokraták fő újságja, a *World*, hirdetési rovatában öles betűkkel csap reklámot Hughes mellett). A legutolsó választás óta a nők választójoga tért hódított, néhány további állam törvényre emelte a lefolyt időköziben, a női szavazatok száma ezekben az államokban együttvéve állítólag két millió; ez a tény a választási küzdelmet s alkalmasint annak eredményét is lényegesen befolyásolta.

Európában feszült érdeklődés kísérte az elnökválasztást; a béke után vágyódó emberiség ettől várt feleletet vagy legalább támasztó pontokat. Valóban, az elnök mint a külpolitikai hatalom birtokosa, igen fontos

¹ *Az amerikai elnökválasztás. Húsz. Század* 26. k. 397. 1. 1912.

tényező a háború és béke kérdéseiben, ha háborút nem is izenhet a kongresszus nélkül. A háború eddigi folyamatában az Egyesült Államok félre nem ismerhető módon entente párti politikát követtek. Két tényben jut ez különösen kifejezésre: a muníciószállításban és a német tengeralattjáró háború ellen való igen erőyes fellépésben. A nemzetközi jog szempontjából mindkét kérdésben igazolva volt az Unió magatartása. A muníciószállítást, ha nem is a tényleges jogszabályok, amelyek inkább ellene szólnak, de a múltban követett és ezért jogszokásnak tekinthető gyakorlat jogosnak tekinti. Épen Németország volt, amely az összes legutóbbi háborúban, — utoljára a halkán háborúban — hadiszereket szállított valamelyik hadviselő félnek. A tengeralattjárók háborúja viszont ellenkezett a tengeri háború eddigi szabályaival; ennek az új fegyvernemnek tételei még nem alakultak ki a háború előtti nemzetközi jogban. A kérdés lényege természetesen nem annak jogi oldalán van. Másrészt igen nehéz volna elemezni, hogy az Unió ezen politikájában mily szerepe van a különböző tényezőknek? Az első, kétségkívül a legfontosabb tényező, a *business as usual* elvének, az üzlet mindenekelőtt evangéliumának parancsa. Mindenki tudja, hogy a háború az Egyesült Államokra nézve mérhetetlen gazdagságok forrása lőn. Amíg pl. minálunk egyeseknek a háború folytán beállott meggazdagodása a nemzetgazdaság szempontjából legfőképp jövedelemmegosztási kérdés, egyesek gyarapodása másoknak (mások vagyónának vagy munkaerejüket fenntartó táplálkozásuknak) rovására, a nemzetvagyon egyidejű csökkenése mellett, az Unió vagyonszerzése reálisabb: ők az entente-hatalmak szegényedésével kapcsolatban szereznek. Főképp az amerikai és a háború előtt angol kézben volt értékpapíroknak visszazönlésében jutott ez a gazdagodás kifejezésre. Körülbelül két milliárd dollár értékű kötelezvény stb. volt elhelyezve Európában; ez az összeg most vissza folyt, az U. S. adós államból hitelező állam lett. A szállítások nélkül viszont esetleg a termelésnek és a munkapiacnak válsága következett volna be. Kiderült továbbá, hogy a német piactól (való elzárás általában nem károsította meg őket. A háború elején a gyapot ára, épen a Németországból való kiszorulás miatt, rohamosan esett és már súlyos válságtól lehetett tartani. Időközben a helyzet kialakult, az entente-államok szükséglete rohamosan nőtt, a németek is — úgy halljuk — a békegazdálkodás előkészítése végett szintén nagymennyiségű készleteket vásároltak meg; végeredményben ma a gyapot ára körülbelül ötször magasabb, mint a háború előtt. A német verseny kizárásának a világgpiacról nem az angol ipar látta hasznát, de az Egyesült Államoké. Kivált Dél-Amerika államaiban hódított.

A gazdasági okok mellett azonban politikai okok is szerepelnek. Érzelmű állásfoglalás az angolok, faji és nyugati rokonaik, és a mindig nagyra tartott franciák mellett. Az aktív támogatás elmaradása esetén, úgy vélik, az entente-hatalmak ki lennének szolgáltatva a jobban felkészült német katonai erőnek és így ők tulajdonképpen hozzájárulnának a német győzelemhez. Belgium semlegességének megsértése, továbbá az egyoldalú,

rikítóan amerikai hírszolgálat, a sajtó csaknem egyöntetű állásfoglalása a németek ellen a közvéleményt ebbe az irányba terelte.

Hogy Wilson sodortatta-e magát ezen áramlatok által, vagy pedig tudatosan vállalta, sőt előmozdította-e azokat, nem tudhatjuk. Wilson skót-ír nemzetiségű, *a priori* angol rokonszenveket nem lehet feltételezni nála. Épp oly kevésbé mutatható ki, hogy a közelgő elnökválasztás mily mértékben befolyásolta politikai magatartását? Erre talán a közeli jövő fog feleletet adni. Wilsonról tudjuk, ezt még ellenfelei sem vitatják el tőle, hogy igen magas erkölcsi színvonalon álló, sok nemes idealizmussal eltelt férfi. Akik a háborút mindennél nagyobb rossznak tartják, azoknak Wilson háborús szereplése méltán okozhatott csalódást, sőt elkeseredést; ezek ugyanis aktív és meg nem szűnő tevékenységet vártak tőle a béke megteremtése, a háború borzalmainak megszüntetése érdekében. Hogy miért nem tette meg ezt? S ha megkísérelte volna, lett volna-e ennek hatása saját államának közvéleménye, illetve a hadviselő államok előtt? Úgy látszik, hogy saját közvéleményétől fél elsősorban; újválasztatása óta jöttek (igaz, hogy eléggé meg nem bízható) hírek, hogy a közel jövőben mégis meg fogja kezdeni a békeközvetítést. A választási küzdelem platformján ez a pont nem szerepelt. Választási mottója azonban a béke volt, béke mindenekelőtt, ami alatt persze az Egyesült Államoknak a háborútól való megóvását értette. *Peace and prosperity*, — ennek a választási jelszónak alkalmasint nagy szerepe volt Wilson győzelmében.

Wilson ellenfele épp úgy, mint ő maga, rendkívül óvatos volt háborús programjának kifejtésében. Rooseveltt, aki ismert és groteszk hurrradikalizmusával most a konzervatív Hughes-t támogatta a választási küzdelemben, tudvalevően a háború egész tartama alatt lazított és agítált, hogy az Egyesült Államok az angolok oldalán avatkozzanak a háborúba. A választási harc alatt ugyan nem fejezte ki egész nyíltan ezt a kívánságot, de részvétele semmiképp sem alkalmas a Hughes békeharáságába vetett hitet növelni. Hughes egyébként egész nyíltan ki is jelentette, hogy a municiószállítások akadályozatlan továbbfolytatását és a tengeralattjárók eilend küzdelmet legfontosabb szükségnek tartja. (Evansvilleben (Indiana) tartott programbeszédében lekötve magát e kérdéseken, kijelentette, hogy „szerinte igen meggondolatlan politika volna ezen jogok bármelyikét bárminő szentimentális megfontolások alapján elejteni...”).

A központi hatalmak napisajtója, kivált azonban az osztrák és a magyar sajtó, teljes torzképet nyújtott a fent előadott helyzetről. Egyik-másik újság odáig ment, hogy Hughes-nek német rokonszenveket tulajdonított és azzal „biztatta” olvasóit, hogy Hughes az „amerikai jogok védelmében” esetleg háborút is kész indítani a tengerenvaló hatalmat bitorló Anglia ellen. A *Neue Freie Presse* lehet a mintaképe ezen hamis tudósításoknak.

A háború és béke európai szempontból mindennél nagyobb fontosságú problémája mellett az elnökválasztásnál természetesen belső politikai kérdések jönnek tekintetbe. Az előbb említett *Neue Freie Presse* Hughes megválasztatásának téves értesülése után az ő működéséhez azt a vára-

kozást fűzi, hogy az biztosítani fogja az acéltröszt és egyéb trösztök, továbbá a Morganok uralmainak megszüntetését. E lap szerint Hughes-arak az uralkodó osztályokban csak ellenségei vannak. A milliárdosok, kiknek befolyása oly nagy a háborús politikára, magukat veszélyben látják és nem akarnak ezen Aristides uralmából, akinek mellékeve *az igazságos*. Alhány szó, annyi tévedés. Hughes pályafutásának egész ideje alatt a trösztök bizalmi embere volt és magas állásában mint a birodalmi legfőbb törvényszék bírója trösztérdekeket szolgált. Erről a törvényszékről egyébként is tudjuk, hogy mily nagy sikerrel fordította ki a kongresszus kartelevelenes törvényeit és alkalmazta azokat nem a munkaadók, hanem a munkások ellen. A belpolitikában egyébként a köztársasági párt szélső konzervatív részeihez tartozik s azt talán valóban helyesen várta tőle a *N. F. P.*, hogy a munkásmozgalmat, amely Wilson ideje alatt nyanranőtt és rendkívüli hatalomra tett szert, igyekezni fog megbénítani Hughes munkásellenes politikája a múltból ugyanis eléggé ismeretes ennek a várakozásnak megalapozására. Személyére nézve egyébként alkalmasint tehetséges ember; mint írják róla, rideg és száraz; nincsenek színei, sem lendülete, valami kenetes és alkalmasint álságos puritanizmus jellemezheti őt; mint Newyork kormányzója a löversenyen való fogadások és az iszákosság ellen léptetett életbe rendszabályokat. Bukását a haladó elemek örömmel fogadhatják. Hihetőleg le is tűnt a szintérről; amint a budapesti humor kifejezte, kár volt megtanulni, hogyan kell a nevét kiejteni?

Wilson elnökségének ideje alatt megmutathatta, hogy betartja-e választási programját? A mérleg mellette szól. Legfőbb programja volt a védővámok eltörlése, illetve leszállítása; ezt tekintette a leghatásosabb eszköznek egyszersmind a trösztök mindenhatóságával szemben is. Szende Pál említett cikkében azt jószolgált, hogy a demokrata párt Wilson személyében uralomra jutván, épp úgy hűtlen lesz ehhez az ígérethez, mint annakidején Cleveland, a szintén demokrata elnök. Nem így történt; Wilson a legkomolyabban keresztülvihette nagy vámpolitikai reformját. Mindennemű élelmiszer és a legtöbb nyersanyag vámját eltörölte és a készáruikét jelentékenyen kiszállította. (Az új amerikai vámtarifa jelentőségéről a *Huszadik Század* 1913-ik évfolyamaiban írt cikkünk szól¹.) Ezzel kapcsolatban megteremtette a valutaügynek, illetve a bankjegykibocsátásnak korszakos fontosságú reformját, amelyről a háború alatt a reform régebbi ellenségei is kijelentették, hogy bevált és rendkívüli hasznokat hajtott. Ez a reform csorbát ütött a banktőke mindenhatóságán. A bankjegykibocsátás addig nagyszámú magánintézet joga volt; Wilson reformja ezt a jogot korlátozta, illetve központi szervezetekre ruházta, s emellett felállított egy az összes intézeteket ellenőrző legfőbb pénzügyi testületet. A munkáskérdésekben kitartóan munkásbarát politikát csinált. Legutóbb rendkívüli fontosságú reformot valósított meg, behozta a vasutasok 8 órai munkaidejét. A munkásság szervezkedését, mint említettük, szívesen látta. Külpolitikában a mexikói kérdés elintézése nehéz feladatok elé

¹ *Az Egyesült Államok vámtarifája. H. Sz. 27. k. 748. 1. 1913.*

állította, amelyet megoldani eddig még nem tudott¹. Nagyjelentőségű Wilson működése a pánamerikanizmus érdekében. A mexikói válság idejében az A-B-C államok (Argentína, Brazília, Chile) felajánlották közvetítésüket az Egyesült Államoknak és Wilson elfogadta ezt. A jingó-amerikanizmus dühösen bizonygatta, hogy az Unió méltóságán aluli dolog, ily jelentéktelen államok közvetítói szerepének elfogadása. Wilson nyugodtan azt felelte, hogy a pánamerikanizmusnak ezzel a tényével a lehető legnagyobb szolgálatot tette és igaza is volt. Az 1915-ben megtartott nagy amerikai kongresszus, amelyben az összes latin államok résztvettek, igen messze menő programot fogadott el az amerikai államok összetartozásának és érintkezésének fokozása érdekében és a kongresszus sikere legfőképpen a Wilson érdeme. Nincs kizárva, hogy ez a mozgalom talán már belátható idő alatt rendkívüli eredményekkel fog járni.

Amennyire a nagy távolságon és a háború miatti hiányos hírszolgálaton keresztül a tényeket meg lehet állapítani, Wilson működése az amerikai életre áldásos és hasznos volt. Ha, mint hírlik, a békeközvetítés ügyét mielőbb kezébe fogja venni, a világtörténelem egyik legnagyobb alakjává nőheti ki magát.

Halasi Béla.

¹ Lásd erről cikkünket: *Mexikó és az Egyesült Államok Husz. Század*, 29. k. 667. 1. 1914.

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

Kulturális geográfia. (Czirbusz Géza: *A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták.* Budapest: Eggenberger 1913. 383 l.)

Czirbusz Gézának ez a munkája már három évvel ezelőtt jelent meg. Nagy port vert fel, de vitairatnak is készült, mert benne igazolja a maga irányának főbb elveit. A földrajzban a múlt évszázad eleje óta több irányt különböztethetünk meg. Vannak geológus, morfológus, fiziografus, stb. földrajzi irányok. Cz. főleg azok ellen fordul, kik az embert csupán a Föld termékének, ideiglenes élősdi-jének tartva, felrobbantanak minden ideális törekvést, mely az embert a szerves világ és fizikai környezete fölé emeld; tagadják mentalitását, alárendelik egészen a természeti erők fatalista kényszerének. Kizökkentették a földrajzot 2000 éves történeti sínpárjából, midőn különféle címen és arrogált jagon természettudományi laboratóriumot és polihásztorizáló természettudományi enciklopédiát csináltak a geográfiából”. Ezekkel szemben sürgeti a „kulturális geográfiát”, mivel művelődése egyedül az embernek van, művelődési és emberi földrajz tehát egy és ugyanaz.

Végig megy szerzőnk az egyes irányzatokon és kimutatja sorban — meggyőződése szerint — azok tarthatatlan voltát. Nincs történelmi, de nincs természeti fatalizmus sem, mely a klímában, környezetben és a fajban nyilvánkozik. Montesquieu a törvényhozásra alkalmat szolgáltató okokat a klímában keresi. A keleti népek veszteglő nyugalom-szeretetét a meleg klíma lankasztó hatásának tudja be, ezzel ellentétben Európának időszakbéli változatos klímája a nyugati népeknek változatossága, agilitásra való hajlandóságaival kapcsolatos. Mégis keleten támadtak a most uralkodó vallásformák és nyelvcsaládok. Kedvező lakóhely még nem teremt kultúrát, hanem embere válogatja, hogy ki lakik azon a kultúrának kedvező helyen? Az indiánok a mai Unió területén, a Missziszippi áldott rónáin és a prérík füves térségein vadász és halászgató barbárok maradtak, míg a fehér faj ugyanott elsőrangú gazdasági hatalmat tudott teremteni. A tropikus és szubtropikus Amerika indiánjait ellenben, pl. a Maja-, Kicsé-, Azték-, Totek-, Karibok- és Szonóri-törzseket a lankasztó forróság sem akadályozta művelődési törekvéseikben. Az is igaz azonban, hogy a sarki világ jeges mezőin, a sivatagok esőtlen öviében civilizált országok nem alakultak, de az európaiak megjelenése előtt — mondja H. Wagner — a mérsékelt és meleg övnek klíma és termelés tekintetében

előnyös tájain sem keletkezett kultúra, pl. Indonézia, Óceánia szigetein, Dél-Amerika mérsékelt tájain.

Cz. elismeri a földfelszíni formáinak (földalakulat), az éghajlatnak, a talajnak hatását is, de nem tulajdonít nekik egyedül megváltó erőt, mert velük szemben mindig ott van az ember „mentalitása”. Az ember esze legtöbbször uralkodik a természetén, amint azt Brunhes is elismeri. Az ember körül csoportosuló földrajzi tényezőket más szempontból kell tekinteni mint a fizikai földrajz tényezőit. A kutatásnak nem szabad megelégednie a tények megfigyelésével, hanem el kell azokat különíteni a lélektan hatásaitól. . . . Soha sem szabad elfelejteni, hogy az emberi geográfia tényezőit sem teljesen magyarázni, sem alárendelni nem szabad földrajzi okokból, — a földrajzi okok lelki visszhangja, magyarázója pedig az emberi lény, az ő megítélése, különleges óhaja, szükséglete vagy akarata. Bajos eltalálni, hol a határ a természetes okok és az ember öncselekvősege között (Brunhes).

Nem tehetjük azt, hogy szerzőnk érdekes könyvének minden egyes értékes vitapontját megemlítsük és azt hangoztatnunk kell, hogy az emberföldrajz alapvető kérdései le vannak rakva könyvében. Nem marad adós a megvilágító példákban: településföldrajz, életföldrajz, a gazdasági formák, történelem, jogrend, konjunktúrák, különös gazdasági egymásrautaltság, a szokások, a természet, stb. mind olyan kérdések, melyekkel meg kell ismerkednie az emberföldrajz, illetve a földrajz kutatójának és művelőjének. Megpendíti Magyarország kulturális földrajzának főbb kérdéseit, amit annál szerencsésebben hajt végre, mert nemcsak a földrajzban, hanem a történelemben, azután az összehasonlító-nyelvészetben is elsőrangú szakember.

Felhasználja, néha azonban vitatkozik is Jászi Oszkár *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* c. művének adataival. Hangoztatja, hogy Magyarország jövő földrajzának ia jövőben el kell hagyni a kizárólag geológizáló és túlságosan természettudományos irányt és rá kell lépnie a földrajznak emberi szempontból való hasznosító csapásaira. Kulturális földrajzot kell ezután tanítaná, hogy megtanítsuk a nemzeteket, az egyes nemzedékeket, miképp vegyék hasznát lakóhelyüknek és a felszín kedvező berendezésének. Nem lehet az, hogy az állatok és növények elterjedése (életföldrajz) fontosabb legyen, mint a település, a politika, az ethnosz, a városok földrajza, általában az ember térfoglalása és szerepe a Földön. A földrajz két leglényesebb része a „topográfia” és az „antropográfia”. A topográfiára példa Hermann Wagner és Penck módszere, melynek segítségével felismerjük a felületi formákat a természetben és a térképen. A topográfián kívül az emberföldrajznak, illetve az ember földi szereplésének jelen képe kell, hogy érdekelje a geográfust. Az ember földi cselekvése pedig kultúra, művelődés. A művelődés geográfiája eszerint az ember tetteinek geográfiája, nyilatkozzanak azok akár fizikailag (település, forgalom, ipar, gazdaság), vagy szellemileg (művészet, tudomány, államalkotás, társadalom)”.

Horváth Károly

A világháború közgazdasági háttere. (Írta Kovács Gábor. Különnyomat a *Közgazdasági szemle* 55. kötetéből. Debrecen, Csillag A. 1916- 31 l. Ara KI 60.)

Ez a füzet a „debreceni m. kir. tud. egyetem népszerű főiskolai tanfolyamán 1915 október 13-ikán tartott előadás. Mint ilyen, népszerűen foglalja össze a világháború közgazdasági hátterének kidomborítására szolgáló adatokat”. Kimutatja, hogy a két év óta folyó világháborúnak a német-angol világgazdasági versengés a legfőbb oka. Németország a maga erősen szaporodó és 1871-től 1910-ig 45 millióról 65 millióra megnövekedett népességének eltarthatására sikeresen megkísérelte a világpiac meghódítását áruai számára. Ez felköltötte Anglia féltékenységét. Veszedelmes versenytársat lát benne. Letörésére igyekszik. E célból körülbelül egy évtizede minden követ megmozgat, hogy a német versenytársnak árthasson. Ázsiában, Afrikában más hatalmasságokat állít gazdasági érvényesülése útjaiba. Európában ellene és szövetségese, Monarchiánk ellen kihasználja a francia-orosz szövetséget, elszakítja a hármasszövetségitől Olaszországot, felhasználja a területre éhes Japánt, mindenütt körülkeríti, elszigeteli, ellenségekkel veszi körül és így abba a helyzetbe hozza Németországot, „amely a gőzgép túlterhelt szelepét explozióra vezette”. Ez a világháború tulajdonképeni célja. „Ebben a világrengető küzdelemben Anglia és Németország a tulajdonképeni ellenfél. A többi csak segítő társ”. A szerzője gyilkosság csak alkalom volt a kitérésre. A német militarizmus letörése, a kis államok védelme stb. csak ürügy.

A könnyen élvezhető kis tanulmány érdeme nemcsak az, hogy a külföldi balhiedeknekkel szemben rámutat a háború igazi okára, hanem, hogy feltárja a háború és gazdaság viszonyát. Mintha a szerző célja nem az annyira a jelenlegi háború okainak kimutatása volna, mint inkább az, hogy felfedje a háborúnak általában és a társadalomgazdaságnak összefüggését. Szerző szerint „a mai világháború tulajdonképen egy hatalmas eddig még soha nem látott *gazdasági* küzdelem. A világháborút legelső soriban gazdasági okok idézték elő”. Ez alap gondolatának (megvilágítására rámutat a szociológia újabb irányának — Oppenheimer, Gumplovicz — tanítására, mely szerint az állam a háború eredménye, később a háború az osztályállamban az értékszerzésnek normális eszköze. A XV-ik századtól kezdve, a kapitalizmusnak egyik leghatalmasabb emeltyűje; a hadsereg tömegszükségleteinek kielégítése révén, valamint hogy a kapitalisztikus szervezet maga is háborús tendenciákat fejleszt, háborúra ösztökél — háború és közgazdaság sokszorosán összefonódik egymással. Ennek igazolására hivatkozik szerző a nagy, kiváltságos kereskedelmi társaságokra és azok háborúira, Anglia tisztán üzleti hadjárataira a XIX. században, az orosz-japán háborúra stb., mint megannyi példaira a kapitalisztikus gazdaság azon törekvésének, hogy áruit, ha békésen nem cserélheti ki, fegyveres erővel kényszeríti idegen népekre.

Ennek a gondolatnak erőteljes kidomborítása teszi — nézetünk szerint — e kis munka főérdemét, mert azt az eléggé nem sürgethető felvilágosító munkát végzi sikeresen, hogy a nagyközönységet a politikai és társadalmi tények és történések gazdasági okainak és magyarázatának gondolatához szoktassa.

Vas Béla

A nemzetköziség problémái. (1. Paul Otlet: *Les problèmes internationaux et la guerre*. Paris, Rousseau 1916. X, 501 l. 8 fr. — 2. Lewes G. Dickinson: *The European anarchy*. London, Allen & Unwin 1916. 153 l. 2 sh. 6 d.)

I. Otlet az internationale agitátora. Neve és múltja sokkal inkább a nyilvánossághoz kapcsolódik és tevékenységéhez a háború előtt a modern humanista gondolkozásának sokkal több máza tapadt, semhogy ez a háborús munkája kielégítene. O. ezt a könyvét a megértés koronájának szánta és bármily elragadtatás is kísérte Franciaországban és száműzött belga honfitársai közt ezt a kötetet: ma csak a dialektika koronájának tekinthetjük. Egy élet propagandája van ebbe a könyvibe beleszorítva és ezt a propagandát a szerző a történelem és filozófia rendkívüli felkészültségével hajtja végre. Akik azonban O. munkásságát a béke idején figyelemmel kísérték, a *l'Organisation internationale et les associations internationales* (1909) c. munkájától a *La vie internationale* c. tanulmányáig (1912), azoknak Otlet most újat nem ad. Mikor a háború kitört, O. együtt futott a belga menekültekkel. Azóta a száműzetés kenyereét eszi. Két fia, Marcel és Jean, Antwerpen védelmétől az yperni vonalig keresztülélük a vérmezőkön mint belga sorkatonák a háború minden borzalmát és az apa egy romantikus gesztussal a két fiúnak ajánlja a munkát. Bizonyos rezignáció rezeg végig ezen a négy soros ajánlason, amelyet O. a háború mottójának is szán. Kiért fog valamikor elesni ez a két fiú, kérdi O. önmagától és az apa kérdésére a szerző felel, bizonyos rosszul alkalmazott pátozzsal: „. . . leurs souffrances puissent servir a l'humanité”. Még egy gesztus, mielőtt a szerző tárgyára áttér: az Albert királyhoz intézett előszó. Nemes, kifinomodott hangú, a könyv kevés ékessége között nagyon kitűnik. Bizalom van benne Belgium visszaállítására, de ott lappang csendes szemrehányással a jövő irányának alapja is a belga királyok számára: nem csinálni többé külpolitikát. Belgium maradjon koncentrált neutrális állam, az internacionálé mentsvára, ez menjen át a köztudatba és akkor nem adatik meg Belgiumnak az a szükségtelen dicsőség, hogy világtörténelmet csináljon.

Említettük, hogy a munka nem hoz újat az internacionálé szempontjából. O. összegyűjtötte a háború előtti szétszórt és nagyobb léleketű publikációit, feltarkította néhány háborús vonatkozással és ez a rész adja a munka négyötödét. Valóban új és eredeti a munka bevezető része csupán, melyben a háború okaival és a felelősség kérdésével foglalkozik. Ezt azonban nem a humanista O. írta, hanem a száműzött O., aki a franciák és angolok vendégszeretét élvezzi, akinek a kiadója francia, akinek a könyve Parisban jelenik meg, akinek két fia az entente sorkatonája és aki Alberthez intézi az előszavát. Vajjon lehet-e tőle kívánni, hogy tárgyilagos maradjon? S így O. e munkájában nem is több, mint a nyugati intellektuellek szócsöve, egy erősen angazsált riporter, akii kénytelen megerőltetni magát, hogy a békeidőben végzett apostoli működés reminiszenciái ne tompítsák túlságosan a hangját.

O. a háború okozóiul természetesen a Monarchiát és Németországot tekinti. Informáltságának megbízhatóságára jellemző az a feltevés, hogy

a Monarchia kapva ragadta meg a szerajevói alkalmat, hogy régi vágyát megvalósítsa: Szerbia elpusztításával eljutni Szalonikiig és a Habsburgok határait kitolni az égei tengerig. Mit szóljunk e beállításhoz, mely ellenségeinknél köztudattá vált? Egy nyikorgó láncszem a félreértések bizarr tömegében, melyet ki tudja mikor fog a kölcsönös megértés félredobni.

Németország szerepéről O. egyáltalán nincs jobb véleménnyel, mint a *Times* vagy a *Petit Parisien* szerkesztője. A katonai felkészültség és a sarajevói tragédia után az Anglia által ajánlott nemzetközi konferenciának visszautasítása: ezek O. bizonyítékai a háborút akaró Németország ellen. A könyv félezer oldalas, de O. egy szóval nem emlékezik meg sem arról, hogy Oroszország a krízis idején feltartóztatlanul mozgósított, ugyanakkor, amikor Bécs és Berlin még mindig a békés kibontakozás lehetősége után futkosott, hasonlóképp megfélemedezik O. Nürnbergnek időelőtti légi bombázásáról, amit a német vitaközök oly jogos ragaszkodással használnak fel a háborút tervező Franciaország magatartásának illusztrálására. Az objektív kritika helyett O. a német közéletnek jelentékeny és kevésbé jelentékeny politikusai felelősség nélküli frázisait gyűjti össze és jól működő petárdaként úgyszólván oldalonként helyezi el ezeket az idézeteket, hogy a német háborús *régime* következetes kialakulását bizonyítsa. Kezdve a *Kronprinz* szerepéről, akiiről csak annyi a véleménye, hogy: *il donne le ton à l'orchestre national* és akinek ezt az egykori kijelentését hozza: *nous ne pouvons obtenir la place au soleil qu' à l'aide d' une bonne épée* — és végezve azon a szerinte tipikusan német közmondásom, hogy: *Not kennt kern Gebot*. (Ezt a sajtóságot érvet egyébként Kohler játszotta O. kezére azzal, hogy egy háborús röpiratában ezzel a megnyugtató érvvel intézte el Németországnak Belgiumba való benyomulását). Amily hálás közönségre talál ez az idézetgyűjtemény ellenségeink táborában, annál inkább hívja ki O. e magatartása a kritikát nálunk, akik egyébként a német lélek megértésére mégis hivatottabbak vagyunk.

Ennyit a munka polemizáló részéről, mely O. szájából úgy hat, mintha egy idegenbe szakadt barátunk szólna hozzánk, aki magára erőszakolja az új környezet lelkivilágát.

A munka második nesze nem hat ily közvetlenül, de annál rokonszenvesebb. A régi O. szól belőle. Átértett és szeretetteljes csüngés a nemzetköziség problémáin, melyek helyenként az utópiával határosak. A fejtegetések irodalma értékét fokozza a tudományos megalapozottság, tomítja viszont a gyakorta belecsempészett csípős hivatkozás a német nacionalista rajongókra, akikkel a szerző inkább az érdeklődésit akarja fenntantani, anélkül, hogy a maga részéről az *alldentschok* csevegéseinek komoly jelentőséget tulajdonítana. Viszont bántó, hogy e tisztán elméleti tárgykörben az elcsavart fejű francia nacionalisták hangzatos frázisaiba is bele kell ütköznünk, amelyeket Otlet a francia köztudat hangjává kisiérel avatni: *il ne doit pas, il ne peut pas y avoir la signature d' un Hohenzollern sur le traité du paix; nous ne traiterons qu' avec le peuple allemand, maitre de ses propres destinées*.

A munka tudományos része két alcímre tagozódik. Az egyikben (*Les conditions et les facteurs de la vie internationale*) azokat a tényezőket fejt ki, amelyek a társadalom egymásrautalságát előidézik.; a második, alcímben (*Organisation de la société des nations*) a szerző a szociológia mezejéről a szorosabb nemzetközi jog vitatételeire tér át. O. idealista. Hisz a jobb erkölcs kialakulásában; h isz a világ intellektueljeinek oly benső megértésében, mely tisztán emberi szempontból a késői idők félreértéseinek békés elsimításával hatásosan működhetik: közire és hisz végül abban, hogy a társadalom fejlődése idővel letöri az egyes államok féltékeny gonddal örzött határait és e szellemileg kifinomodott új kor társadalmá fel fogja állítani a világ államai közös szervezetét. Otlet szeretetteljes gonddal becézgeti ennek az utópisztikus szervezetnek egyes közjogi részleteit és a nemzetközi parlamenttől az elengedhetetlen nemzetközi hadseregig aprólékos figyelemmel építi ki a tökéletes internationale felé vezető utat.

Vajjon megvalósul-e ez az álom? O. bízik benne és amidőn afelett töpreng, hogy vajjon a földön lakó másfél milliárd ember szellemi és lelki fejlődése fogja-e az új internacionálét megteremteni, vagy a közös érdekből eredő gazdasági (berendezkedés összeomlásával járható mérhetetlen kár veszélye: arra a következtetésre jut, hogy a tisztán etikai szempontoktól vezetett kölcsönös megértés valószínűsége lényegesen gyengébb ahhoz a reményhez képest, hogy a társadalom közös gazdasági érdekei fogják az új nemzetközi szervezetet siettetni.

II. Az angol autoritás elve, amelyet legkörültekintőbben Balfour fejtett ki, évszázadokon keresztül kidomborodik minden felelős angol államférfi magatartásán. A tömegpszichológián alapszik, amely nemcsak engedékenyen tűri az irányítást, hanem valósággal lázasam kutatja azt az autoritást, amelynek szárnyai alatt elhelyezkedhetik. Az angol külpolitikának bölcselete szerint ez az autoritás a társadalomban elengedhetetlen. Ezt a hagyományt adták át utódról utódra Anglia filozófus államférfiai és Balifour az autoritás társadalmi szükségességét annyira hangsúlyozza, hogy Voltaire sziaavaival élve az autoritásra azt a tetszetős tételt állítja fel: *s' il n' existait pas, il faudrait l'inventer*.

Az angol nemzetközi jogászok inkább dogmatikusok, mint jogbölcselek, de viszont munkáikat keresztül rezgi egy filozófiai gondolat, amelytől nem tágítanak: a társadalomnak szüksége van magasabb irányításra, feltétlen autoritásra, mely a maga minden ellenkezést kizáró súlyával vezet, jutalmaz és megtorol. Az angol külpolitikának évszázados sikerei az autoritás elvét nemzeti színnel vonták be. Kialakult az a pánangol meggyőződés, hogy a társadalomra nélkülözhetetlen autoritás gyakorlatilag egy konkrét állam imperialisztikus politikáját jelenti és vajjon kit illet meg ez az imperializmus jobban, mint az; Óceánok feltétlen urát?

Dickinson az európai anarchia beállását annak a krízisnek tulajdonítja, hogy az európai államok az autoritás kérdésén összekaptak. Meg kell állapítanunk, hogy a szerző az összecsapás okait nem csavarja el. A tárgy higgadt kifejtésében arra a Dickinsonra ismerünk, aki a háború viharai dacára

a régi maradt, a cambridgei egyetem higgadt és méltányos professzora, akinek szavai ép oly elfogulatlan hangom csengenek a fülünkben, mint amikor a háború előtt a vezető angol pacifista személyét látták benne (*The meaning of good; Justice and liberty; Religion and Immortality; stb.*)

D. az előttünk fekvő kötetében sorra veszi az egyes európai államok külpolitikai irányait. Megállapítja, hogy az autoritásra való törekvés, az imperializisztikus politika, egyáltalán nem sajátítható ki Anglia vagy Németország speciális nemzeti törekvéseként, hanem a történelmi arra tanít, hogy a szerencse változásaihoz képest a szupremácia valóban nemzetenként változik. Otlet túlzottan szenvedélyes és elfogult hangja után jól esik Dickinsonnál olvasni, hogy a huszadik század bevezető éveiben az angol külpolitika tartalmilag a kontinens előtt Anglia zavartalan gyarmati terjeszkedését jelentette. D. nagyon helyesen a francia-angol entente és a francia-orosz alliance létrejöttétől számítja a krízis kezdetét. A nagy leszámolásra a Nyugat szervezkedik és Oroszországgal fog össze. A diplomáciai művészeivel izmosodó entente-tal széniben a hármas szövetség már a háború előtt is úgyszólván utolsó óráit élte. Olaszország gyanús voltát D. már régebben figyelemmel kisen; az Osztrák-Magyar Monarchia pedig sajátságos etnografikus összetétele folytán a hármas szövetség látszólagos virulásának idején is már szappanbuborék volt, amelynek szétpattanásával magának e szövetségnek számolnia kellett. Ez a kirívó rész talán legkevésbé találó az egész munkában. D. nem enged abból az álláspontjaiból, hogy Délmagyarország nemzetiségei feltétlenül Szerbia felé húzódnak és a nemzetiségi aspirációk ismeretével annyira autentikusnak tartja magát, hogy szerinte erőszakosság, sőt fondorlatok (*fraud*) szükségeseik ahhoz, hogy a Monarchia kormánya a túlzó anarchiát elkerülje.

A háború közvetlen okait kutatva, Otletvel ellentétben D. beismeri, hogy Oroszország mozgósítása a háborút elkerülhetetlenné tette, de viszont abban neki kell igazat adnunk, hogy a háború kitörésének felszínes külsőségeit nem szabad elhatározó jellegűeknek tekinteni. A valódi ok az évről-évre fokozódó fegyverkezés, az európai hatalmaknak ellentétes koncerneknek való szervezkedése, a fokozódó gyanakvás, a rendkívüli gazdasági verseny, az elkerülhetetlen bizalmatlanság és végül a déleurópai nemzetiségi és faji problémák. Ezek a koefficiensek összetételükben ellenállhatatlanul sodorták Európát az anarchia felé, amely a maga pusztító szertelenségeivel a szarajevói tragédia után be is következett. D. e részben nem mond újat, de szimptomatikus, hogy a hadban álló Angliának egy hivatott szakértője a Somme csata legádázabb dúlása idején, az angol nemzeti közvélemény legvárakozásteljesebb türelmetlenségében, 1916 nyarán, ily elfogulatlan munkát dob a nyílvánosság elé. D. kifejtett előzményei után önként következik egy kedvenc és nála is megújuló pacifista elv, hogy a háborúnak egyik hatalmi fél teljes megsemmisítésével sem szabad végződnie, mert ez a természetes bosszúállás gondolatát rejti magában és a békekötés már elvetné az új háború csíráját. Az európai anarchia megszűnését D. a (békekötéssel nem látja befejezettnek. Könyvének befejező részében nemzetközi közjogi organi-

zációt követel, de Otletnél realisabb alapon. A kötelező döntő bíróság a jövő béke szempontjaiból szerinte elkerülhetetlen és gondoskodni kell eszközökről és, melyekkel a többi állam a rendzavarót arra kényszerítheti, hogy a döntő bíróság illetékességének magát alávesse és ennek megtörténtével a bírósági határozatnak kollektív nemzetközi fellépéssel érvény legyen szerezhető. Dickinson csak ebben az egy vonatkozásban ismeri el az erőszak alkalmazhatóságát.

Makai Ödön

Bentham pacifizmusa. (*Jeremy Bentham: Grundsätze für ein künftiges Völkerrecht und einen dauernden Frieden. Mit einer Einleitung von Oskar Kraus. Halle: Niemeyer 1915. VII, 153 l.*)

Ennek a könyvnek az alaphangja kontraszt. Egy nemes gesztusú tüntetés a háború idején a háború kiküszöbölésének arra szinte chimerozussá aszalódott ideája mellett; szemrehányóan idézi ez a könyv a múltat, és tereli provokálóan tekintetünket visszafelé.

1786-ban kezdte meg Bentham a most német fordításban közreadott tanulmány írását. Az első fejezetiben Bentham az önmaga tanítványaként jelentkezik; a nemzetközi jogra is alkalmazza általános elvül a legtöbb ember legnagyobb boldogságának tanítását. A nemzetközi jog célja: minden nemzet legnagyobb boldogulása. A háború az ő filozófiai rendszerében töltetlen *malum*; elvi tagadása a jólétnek, a nemzeteik boldogsága érdekében tehát a háború kárhozatos. Minthogy Bentham filozófiája nem pusztán deskriptív, megállapító, hanem egyúttal cselekvő is, minthogy ő nemcsak filozófus, de egyben prédikátor is — a gondolat teljességéihez, a logika kerekdedségéhez tartozik nála, hogy a háború megszüntetésének eszközeit keresse, ami az általános és tartós béke tervéről írott külön fejezetben csúcsosodik ki. Két eszközt lát erre célravezetőnek: a hadseregek csökkentését és a távolfekvő gyarmatok felszabadítását. Szenvedélyesen hadakozik a cunctatorok ellen, akiknek az „idő még nem elég érett” erre a tervre. Ily terv sohasem jöhet elég korán és sosem jó későn. Az akkori politikai viszonyokon múltott, hogy fejtegetései java-részt Anglia és Franciaország az időiben aktuális politikai eszmekörében mozogtak, de tételei közül több, túl téren és időn ma is érvényes igazságiként hangzik. Sajnos, máig nem vált túlhaladottá a külpolitika titkos intézése elleni felszólalása és távoli reménység ma is a nemzetek vitájában döntő választott bíróság fogatos felállítása.

Magánál a tanulmánynál sokkal fontosabb az a bevezetés, amit Oskar Kraus, a prágai német egyetem professzora írt a tanulmány beharangozásául. Ez a bevezetés haragos polémia, mely két fronton verekszik. Benthamot akarja igazolni és helyes világításba helyezni az ő sokszor szándékosan meghamisított, nyers és rövidlátó egyéni önzést hirdetőnek feltüntetett gondolatvilágát; másrészt tiltakozást akar bejelenteni az ellen a háborús kisiklás ellen, aminőt olyan kitűnő elme, mint Wundt, követett el, amikor egy a háború harmadik hónapjában tartott előadásában Bentham-ben szimbolizálta az angol szatócs szellemet. Wundt a német tudomány egyik világszerte elismert legjobb neve, nimbusát, amit hosszú tudományos

munkásságával szerzett, aggkora — ma 84 éves — sérthetlenséggel övezi, azonfelül ez a beszéd úszott az árral, azt nyújtotta a hallgatóságnak, amit tőle vártak. Merész vállalkozás volt szembeszállani vele. De aki Krausnak az essay-ét — mert essayt takar a bevezetés, amely terjedelemre is a könyv felét foglalja le — átolvassa, az erkölcsi bátorságon felül az igaság erejét érzi a sorokból kidagadni. Kraus, polémiája oly éles és formára oly kecses, mint egy vívóbajnok törforgatása. Kiüti ellenfele kezéből a fegyvert, azután sújt és talál.

Szembeállítja Wundt (beszédével korábbi írásait és azokkal bizonyít Wundt ellen. A közhitnek Benthamról alkotott elsőkélyesített, vizenyős képzeleti helyébe felidézi Bentham tanításait a maguk eredeti, tisztaságában; ebben a tükörben Bentham tanai józanok, de nem hétköznapi nyárs-polgáriasságok, okoskodásának szelleme utilitarisztikus, de ez az utilitarizmus a legtágabb egyetemességeket öleli fel és nem aprózódik fel az egyesek kicsinyes számításain. Az önzés az alappillére a felfogásnak, de az önzés nála nem az egyesek elszigetelője, hanem közös munkára összeforrasztója. Az ő individualizmusa a kollektívizmusból torkollik bele, egoizmusa a közjó keresésében ér partot.

Kraus írása a háborús irodalom legszebb és legemberibb dokumentumai között fog megmaradni. *Beck Salamon.*

Ukránia és a lengyelek. (*Stanislaus v. Smolka: Die Reussische Welt. Historisch-politische Studien; Vergangenheit und Gegenwart. Wien: Herold 1916. XIX, 460 l. Preis 12 M.*)

Főrendnek, krakói egyetemi tanárnak munkája ez a vaskos könyv. Lengyel ember írta a rutén kérdéstről: az olvasó mindjárt tájékozódhatik is az irányáról. Elfogulatlanságot lengyel írótól várni nem lehet, amikor a saját eljövendő országáról ír s ezt S. is beigazolta. Ennek a háború-szülte irányzatos könyvnek célja az, hogy kimutassa a németül olvasó közönségnek, mennyire jogosulatlan az ukránoknak önálló nemzetéltre való törekvése: mert hiszen az ukránok (másképpen rutének) nem önálló szláv nép, hanem csak a lengyel nemzetnek egyik ága; nyelvük nem önálló szláv nyelv, hanem csak a lengyel nyelvnek egyik tájszólása. A muszkától függetlenedni csakis a lengyelség által képesek. Ezek miatt az ukránságnak nemzeti önállóságra joga nincsen, tehát a lengyel nemzetben föl kell olvadnia. Ezt a processzust pedig elvégzi majd az új Lengyelország.

Az olvasó bizonyosan meghökkenthet erre a követelésre. Hiszen ösmeri már, és pedig bizonyosan nem mostanról, az oroszok tanítását is, amely szerint ukrán nemzet nincs, mert az ukránok is csak oroszok, ha kisoroszok is; nyelvük nem önálló idióma, hanem az oroszoknak csakis tájszólása; ennélfogva önálló nemzeti törekvéseiknek mind bele kell fuladniuk az orosz nemzeti életbe. Ez pedig éppen az ellenkezője a lengyelek tanításának! Már ebből is meglátszik annyi, hogyha ketten is maguknak vindikálják az ukránságot, ez mar maga is elég bizonyosság amellet, hogy egyiknek sincs igaza. Az igaság tehát valahol a középben van!

Igazság! Lehet-e várni politikai röpkönyvtől (bocsánat a szóért) igazságot? Hiszen már címében sincs igazság: *Die Reussische Welt!* Nyilván a német nyelvpsziche alapjára akart S. helyezkedni, amikor Keleteurópa hármasságát — a muszkát, ukránt, fehéroroszt — ezzel a régi német szóval akarja ethnikai egységbe hozni. Egynek, egy nép három ágának tekinti most is ezeket, holott a német *Reusz* szó születése óta az akkor egységességnek *látszott* három-egy nép régen három külön nemzetté differenciálódott, de azért mégis lengyelnek vitatja és magának reklamálja egyiküket; a reuszok világáról akar a címlap szerint írni, de azért az egyes ívek szignatúrája mind a 30 íven így szól: *Smolka, Die Ruthenen!* Lengyel az író, de olyan tüzes muszka nacionalista irányban írta meg könyvét, hogy még lengyel voltában sincsen igazság: az egész tanulmány a muszka malmára hajtja a vizet, olyan dolgokat hitetve el olvasójával, amelyeket eleddig csak muszkák írtak az ukránokról. Történeti tanulmányának jelzi könyvét az író, holott pedig benne történeti igazság egy szemernyi sincsen, már csak azért sem, mert olyan magos lóhátról ítél az ukránokról, mintha már is meg volna minden ukránnal kebelében az új, teljes Polonia.

S. megtagadja az ukránoktól országukat: Ukraina nem volt, tehát nem is lehet visszaállítani. Pedig úgy tudjuk, hogy a mai orosz földön az első államalakulás Kiev környékén történt, s azt a VIII. század vége felé ugyanaz a rutén-ukrán-kisorosz eleim hozta létre, amely ma is ott lakik. Az államot Rusz-nak mondták ők, az államukhoz tartozókat ruszkijnak, azaz Rusz-belinek. A kievi fejedelmi ház néhány tagja után éjszakra vándorolt s a XII. században megalapította Moszkviát, de a bevándorlottak összekeveredtek az ott talált csud-rmongol-finn autochtonokkal s emiatt nyelvükben, erkölcsükben és állami életükben (autokratizmus) a kievi ruszoktól merőben elütő idegen szláv nemzetté formálódtak. Az államiság régi nevét a fejedelmi ház révén ide is magukkal vitték: innen van az, hogy a muszka is ruszkijnak nevezi önmagát, akár a régi ukrán; de innen az is, hogy az ukrán a muszkát már régóta alig is tudja megérteni. Jobban semmi esetre sem érti nyelvét, mint a berlini vagy müncheni német a németalföldiét. A rusz-elemnek éjszakra és nyugatra való terjedése miatt Kiev környéke lassankint határvidékké vált (innen az Ukraina-határszél), amelyről a kievi krónika Hlibovics Volodimir halálának följegyzése alkalmával 1487-ben már így ír: „Utána pedig Ukraina sokat sóhajtoz”. S. azonban megtagadja az ukránoktól e nevet, azt állítva, hogy a rutén nemzet elnevezésére szolgáló ukrain (magyarul ukrán) szó mindössze 15—20 esztendő modern csinálmány.

A kievi ukrán állam önállóságának véget vetett az 1240. évi tatárjárás, valamint az ukránoknak időelőtti republikánus hajlandósága, amely a maga demokratikus alkotmányával részfejedelemségek alakulására, tehát elgyöngülésre vezetett. A középpont nyugatra tevődött át, Halics városiba, ahol új fejedelemséget alkot az ukrán, a megmaradt keleti részre pedig rátette kezét a nyers, de erős politikai érzékű litvánok. Az ukrán-litván dualizmusnak következménye lett, hogy a litván fölvette a magasabb ukrán műveltséget — akár a bolgár a dunai szlávokét — és elukránosó-

dott; a Kiev helyébe lépett halicsi fejedelemséget pedig a magyar elől elkaparintotta 1340-ben a keletre törekedő lengyel. Lengyel és litván így összekerült és 1569-ben Lublinban megalkotta a lengyel-litván-ukrán trializmust. Ez tartott 1648-ig, amikor az őket gazdaságilag, politikailag és vallásilag kizsákmányoló lengyelek ellen az ukránok megkezdték Chmelnickyj Bogdán hetmán alatt véres szabadságharcukat. Nem bírva velük, 1654-ben az ukrán kozákok¹ egy része a jelentéktelen hatalmú kicsiny, de hitrokon Moszkoviával egyesült. A másik, Dnyipro-jobbparti ukrán vidék 1772-ig lengyel kézben maradt. Az elsőt muszkásították, a másikat lengyelesítették — nem sikerült sem egyik, sem másik; ellenben az intrikus és belátástalan Polonia 1772-ben maga is szétmállott.

Ez S. történeti igényeinek az alapja, amikor az ukránokat — mert hajdan a Dnijprotól a Szan vizéig lengyel uralom alatt állottak — az új Lengyelország számára rekvirálja. Amde a imái ukránság neun az a kiszípolozott, értelmi osztályaitól (megfosztott helóta tömeg, amilyen régen volt: kultúréletének vezetői olyan modern ukrán kultúrát teremtettek 1798 óta, amely teljesen följosítja őket önálló nemzeti életre. Ehhez nemcsak joguk van meg, hanem képességük is. S. azonban ezt is megtagadja tőlük. Helyteleníti az ukrán nemzeti nevet, és csak kisoroszt, vagy rutént ösmer el. Pedig éppen így gondolkozik a sovén muszka is, mert ruténnek csak a galíciai ruszafil ukránok nevezik magukat, a kisorosz név pedig nyilvánvalóan muszka politikai (találmány. Nem látja be, hogy mennyire helyesen tettek az önállóságra törekvő ukránok, amikor a régi ukráin névhez azért tértek vissza, mert az ő régi rusz nevüket a muszkák magúiknak sajátították ki. Hiszen a tudomány és gyakorlati élet pontos elnevezést kíván a nemzetekre nézve is, mert különben a félreértéseknek se szeri, se száma. De a lengyelnek éppen úgy érdekében van, mint a muszkának, hogy minél nagyobb zavart támasszon a tudnivágyó Európa szeme elé. Sikerült is ezzel úgy megtéveszteni a nyugatot, hogy se tudomány, se politika nem látott tisztán az ukrán kérdésiben. Ezt a zavart és tájékozatlanságot továbbra is fentantani szeretné S.: ezért írta könyvét.

Mert sokan lesznek, akik ebből a nagy reklámmal dolgozó könyvből még mindig hinni fogják, hogy ukrán nyelv és kultúra nincsen. S. is elfeledkezett a szentpétervári tud. akadémiának 1907-ben kiadott *hivatalos* véleményéről, amely az ukrán nyelvnek önállóságát nyelvészeti, az ukrán irodalomnak pedig az orosz állami érdekekből való (kultúra terjedése) szükségességét hangoztatta. Elfeledkezett erre az .akadémiára hivatkozni S., de azt is elfelejtette megírni, hogy egy 40 milliós nemzetre kívülről nevet erőszakolni nem lehet. Senki sem fogja a franciákat galloknak, vagy keltáknak nevezni, vagy azt ajánlani nekik, változtassák meg nemzeti nevüket azon az ürügyön, hogy a frank név alatt számos *germán*

¹ Kozák akkor az ukrán nemzetet jelentette, kivált pedig fegyveres neszét, olyan formát, mint a Bocskai hajdú; ma már egyszerűen fegyvernem, akár a huszár. Ma a kozáknak is, hajdúnak is nagyon lecsúszott az értéke.

törzs lakott már a 3. században az alsó és középső Rajna mentén. A németek se kényszeríthetők, hogy térjének vissza régi „germán” nevükhöz. S. azonban mégis azt kívánja, hogy e keleteurópai hármás népcsoport tegye túl mágiát az ezer év óta tartó differenciálódásom és vegye föl az egységesség jeléül a Reusz nevet . . . (hogy annál nagyobb legyen a zavar és könnyebb a lengyelek politikai dolga.

Mert az egésznek tisztán politikai a rugója. S. szerint „az ukrain fogalomhoz olyan hagyományok tapadnak, amelyek *legszélsőbb radikalizmust* és kibékíthetlen ellenségeskedést foglalnak magúikban nemcsak *minden ellen, ami lengyel*, hanem az ellen is, *ami katolikus*, sőt az egész *nyugati kultúra* ellen!” Ilyen tudós bizonyítékokkal dolgozik ez a tudományos könyv. Elhallgatja azonban, hogy a galíciai ukránok maguk is (görögírúsú) katolikusok, akik nem a katolicitás ellen berzenkednek, hanem a római rítus terjesztésével együttjáró nyelvi lengyelesítés ellen. Elhallgatja a nagy német közönség előtt, hogy a *német* protestantizmusnak az oroszországi ukránok között hódító egyik alakja, t. i. az ottani lutheránusok belső életének mintájára alakúit ú. n. *stunde*, amelynek eddig 7 milliónyi követője van, egytől-egyig józan, takarékos, vagyonos kultúrelemmé vált és messze kéri az orthodox egyházhoz tartozó részeges, szegény, analfabéta többi polgár tömegéből. Csak annyit mond róla, hogy a kommunizmus elemeit tartalmazza, tehát igen veszedelmes a társadalomra. Szándékosan elhallgatja ezt — pedig a vallási kérdést ugyancsak feszegeti, — mert attól tartott, hogy ezzel az ukránok számára túlságos rokonszenvet válthatna ki a protestáns Berlinből és attól, hogy emiatt nagyon hamar talál rájönni a német olvasó, miszerint az a sok fenti vád és a nyugati kultúra féltése csupán csak a polonizáció leplezésére, jobbik esetiben igazolására szolgál. Az ukránizmus módszereiben és fegyvereiben a nyugati kultúra emlőin nőtt föl, kultúrproduktumait éppen a német tudományos világ ösmerte föl és él a leghamarább (jóval a háború előtt!) Mit fenyeget hát az ukránizmus? Bizony *csak* a polonizmust.

Objektivitására nagyon jellemző, hogy a számra nézve második szláv nemzettől (az ukránok lélekszáma 40, a lengyeleké 18 millió) megtagad minden kultúrképességet: se nyelve, sem tudománya és irodalma nincs; Sevcsenkó Tárász közönséges Veray János, politikusai pedig korlátoltak. Ellenben azt a néhány renegátot, aki pénzért eladta magát a lengyelek szekerének tolására, Európa előtt agyonmagasztalja. Azt azonban szintén elhallgatja, hogy az ukránok küzdelve a lengyelek ellen nem egyéb, mint a tiszta demokrácia harca a papi és világi arisztokráciával, a politikai és gazdasági kizsárolással, a jobbágyvilág további fentartásával.

Mennyi e könyvnek tudományos értéke, mutatják a szerző statisztikai adatai is. Szerinte Lemberg kizárólag lengyel jellegű város, mert 206.113 lakosából 173.000 lengyel és *csak 21.000 az ukrán*. Ha azonban az olvasó tudni akarná, hogyan vitték ott keresztül a népszámlálást, nézzen bele a *reichsrat* naplójába. Megtudná innen a körvettezőket: Lemberg lakossága felekezetek szerint:

	Egészben	Róm. kath.	Gör. kath. ukrán	Izr.	Egyéb
1880	115.684	61.918	18.049	32.386	2731
1890	135.584	72.061	23.617	37.178	2728
1900	173.268	89.957	32.132	47.370	3809
1910	230.523	118.063	44.951	63.412	4097

Harminc év alatt a lakosság növekedése tehát 100,3%, amiből a róm. katlh.-ra 90,7% esik, a görögkatholikusokra (akik mind ukránok!) 14,9%, a zsidókra 95,8%. Ha a 118.063 róm. kath.-ból mintegy 10.000 született németet levonunk, a lengyelek tényleges szám a kereken 108.000; (holott a görögkath. ukránok számai a lengyelekcsinálta hivatalos statisztika is *44.951* léleknek tünteti ki . . .

Hasonló értékűek egyéb számadatai is. Az ukránok ama törekvésének jogos voltát, hogy Galícia közigazgatásilag lengyel és ukrán területre ketté választandó, így akarja lerontani: „A kihasítandó keletgalíciai vegyes részben a ruténség nincsen túlnyomó számban, mert hisz itten mintegy (!) 2,780.000 lengyellel *szemben* csak 3,200.000 rutén áll *szemben*”. Ezzel szemben a hivatalos statisztika maga is megállapítja, hogy a keleti részeken 3,335.000 gör.-kath. ukrán lakik, (64%), 1,200.000 lengyel (23%) és 640.000 zsidó (12%), akik anyanyelv szerint így oszlanak meg: 3,850.000 ukrán (74%), 630.000 lengyel (12%), 65.000 német (1%) és 640.000 zsidó (12%). Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy e zsidóságból 320.000 ukránul beszél, sőt érez is, valamint, hogy az itteni 1,200.000 róm. kath. lakosságból legalább is 600.000 ukrán, (mert itt római hitű ukrán is van, valamint a folytatásukképen élő volhyniaiak, cholmiak és pidljásebeliek között is bőven van ilyen), nyilvánvaló, hogy a nyelvileg egységes keleti Galiciában 4,170.000 ukránnal (80%) van dolgunk, holott a lengyelek száma a valószínűségben 630.000-re zsugorodik össze (12%), minthogy a maradék (8%) a németnyelvű zsidóságra és német telepésekre esik.

A könyv tudományos oldalát nincs mit tovább firtatnunk. Tiszta politikai ügy az egész. S. már írt egy ilyen irányú könyvet: *Die Ruthenen und ihre Gönner in Berlin* cím alatt. Ebben szemükre hányta az ukránoknak a *poroszok* iránti szimpátiájukat. Megkapta ugyan a kellő feleletet *Romancsuk* Juliántól (*Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien*), mindazonáltal ugyanazon ferde világításba akarja helyezni az ukránságot most is, mint akkor.

Az ukrán elemnek sorsa S. szerint: Oroszországban a muszka nacionalizmusban felolvadni, a nyugatibb részeken pedig a lengyelségben. S. minden erővel azon van, hogy bebizonyítsa az olvasó előtt, hogy az ukrán nemzet, mint a reuss-világ egyik része, nem fog tudni önállósodni Oroszországgal szemben, mint ahogy a fehéroroszok — a reuss-világ másik része — sem fog. Ebből azt a tanulságot meríti: a Nyugat ne tekintse Ukrániát politikai tényezőnek a maga nemzetközi terveinek számadásaiban. Van azonban másik oldala is az éremnek. Ez pedig S. szerint az; hogy az ukrán nemzet csak annyira tudott fölszabadulni a muszka befolyás alól és vált részesévé a nyugati kultúrának, amennyire a lengyelségnek befolyása és

uralma alatt civilizálódott! Emiatt tehát nagy szükség van a lengyel-ukrán kiegyeztetésre. Hogyan érti ezt?

A 19. század közepén a lengyelek — mondja S. — úgy akarták ezt megoldani, hogy az ukrán értelmiség hagyja el teljesen anyanyelvét és görög rítusú katolikus vallását, fogadja el a lengyel kultúrát, nyelvben és rítusban, politikai érzelmeiben. Azaz vallja magát *gente Ruthenus, natione Polonus* alakjában és ebben a szellemiben működjék a nép között, ahol kell, akár az ukrán nyelv használatával is. Ezt a régi formát, amely szerint a civilizáció haladásával polonizálódjék az ukrán nemzet, S. ma már lehetetlennek tartja, tehát újabbról kell gondoskodni. Szerinte a lengyeleknek le kell mondaniok az ukránok tömeges polonizációjáról, meg kell engedni az ukrán kultúra ápolását s a *gente Ruthenus natione Polonus* formulának tiszta politikai jelleget adniok: megengedni az ukránok nemzeti fejlődését, *de csak a lengyel állam érdekeinek kereteiben, külön törvények által szabályozottan, amelyek e fejlődésnek mértékét, irányát és céljait megszabnák.* Tehát úgy, hogy az ukrán nemzet politikai tekintetben sohase lehessen egyéb, mint a lengyel nemzetnek egyik része.

Tehát csak a lengyel politika és lengyel kultúra szabadíthatja föl az ukránt és teheti függetlenné az oroszról! Saját bőrükön tanultak meg azonban az ukránok, hogy mit jelent számukra a lengyel uralom: nem csoda tehát, hogy muszka és lengyel protektorátust nem óhajtvá, önmagukban óhajtanak önállók lenni.

Ez a Smolka-féle gondolat nem is új. Hallottuk már ezt hol maszka részről, hol a lengyelektől és pedig már jórégen, ment már a 60-as évek óta. Ezért azt hisszük, szerző nem fogja szándékolt célját a német közönség előtt elérni: nagyon is kilátszik belőle a lengyel politika önérdéke. Erre a célra mindig is törekedtek a lengyelek, csak útjaik voltak különfélék. Az egyik irányzat kézzel-lábbal igyekezett bizonyítgatni az osztrák kormány előtt, hogy az ukránoknak az egységes Galícia kereteiben való tartása minél nagyobb közjogi és politikai (persze lengyel kézben levő) autonómia mellett a legjobban felel meg a Habsburgok érdekeinek. Másik, ezzel párhuzamos út a lengyel politikusoknak az a törekvése vala, hogy magában az ukránságban támasszon pártot az ú. n. kiegyezés eszméje számára, hogy már ilyen párt létezésével magával is lehessen legitimálni az ukránságnak polonizációját és teljes nemzeti elnyomását.

Ez régi história. Aktualitása a lengyel politika számára akkor frissült föl, amikor már a nyilvánosság előtt is megengedték az eljövendő Lengyelország kérdéseinek megvitatását. A lengyel politikának ugyanis állást kellett foglalnia Galiciának jövendő közjogi-politikai helyzete tekintetében, a nemzeti-territoriális autonómia kérdésében és egyebekben. Megindultak hát újból a „bizonyítgatások”, meg a kiegyeztetések; megjelentek Jaworski hasonló tanulmányai, most pedig előgurult az öreg ágyú is — a S. könyve. Sok füsttel, sok löporral, de a magja kevés. Olyan ferdén, olyan hamis világításban tárgyalja a lengyelek javára az ukrán történetet, kultúrát és politikát, hogy az olvasónak csak egyet lehet jólétekel ajánlalnunk: olvasson el a S. könyve után még egy ukrán álláspontról írott

könyvet is (Romancsuk, Donzow, Tomasiszkyj stb.) — meg fog győződni arról a szélsőséges ellentétéről, ami a lengyel és ukrán felfogás között van. Az igazságot majd csak megtalálja valahol középütt magától is. Ilyen ellenőrző párvonalos olvasás mellett a kulturisztórikus sok élvezetes és sokaknak új dolgot is fog a könyvben találni, amelyek még — igazak is: ilyen pl. a muszka *race* lélektanának sikerült rajza.

Sztripszky Hiador

A sovinszták nemzetiségi politikája (Ajtay József: *A nemzetiségi kérdés. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület nemzetiségi értekezlete eredményeinek összefoglalása. Budapest 1914. 34 l.*)

Ez a kis füzet az intranzigens, harcias sovinizmus kis kátéja lehetne. Ebben az irányban következetességét épen úgy el kell ismerni, mint ahogy kétségtelen, hogy ez a következetesség nem pótolja az indulatoskodás és dogmatikus feltételezések nélkül dolgozó tudományosságot.

A nemzetiség — mondja Ajtay, mint a Magyar Társadalomtudományi Egyesület nemzetiségi felfogásának tolmácsa — az embereknek főleg faji illetve nyelvi alapon nyugvó és öntudatosná vált kapcsolata, melynek törekvése az államhatalom birtokba vétele. Ezek a faji törekvések kétfélék: vagy egységesítők, midőn az államalkotó faj a maga jegyében nyelvileg és fajilag összeolvasztani igyekszik az állam területén élő többi fajokat, avagy partikularizmusra, szeparációra igyekvők, ami az államszerkezetnek faji alapon való széttagozását jelenti. Az előbbi a nemzeti, az utóbbi a nemzetiségi törekvés. Nem igaz, hogy a nemzetiségek beérnék nyelvük szabad használatának (megengedésével, mert, amint ezt megkapták, rögtön „követelik az állam fölött való kizárólagos uralmat. „A nemzetiségi törekvés küzdelme a nemzeti irányzattal szemben — a dolgok mélyére tekintve — tulajdonképpen nem egyéb, mint állameszmék egymással való élet-halál-harca, ahol a kiegyenlítés, a békés megegyezés és megférés lehetősége hiú ábránd, mert ez a harc csak akkor érhet véget, ha valamelyik küzdő fél végleg a porondon marad”. Az a kérdés tehát, hogy érhetjük ezt el. Az államok történelme a nagy nemzeti egységeik kialakulásának kedvez, aminek felsőbbrendűsége már abból is vitán kívül áll és a magyarságnak az utolsó száz esztendőben beállott természetes szaporodása, gazdasági és kulturális fölényének felszívó ereje, geográfiai elhelyezkedtségének fölényei is a „természetes fejlődés irányait szemelláthatólag az egységesülés, a nemzeti tömörülés felé hajtja”. Ám az nem ment fel a magyarság további tervszerű, fokozatos megerősítésének kötelezettsége alól. A demokrácia feltartóztatatlanul halad, a széles néprétegekre is kiterjedő általános választójog egyre jobban fogja eltolni a nemzeti és nemzetiségi erőviszonyokat a nemzetiségi tömegek javára; ütött a cselekvés tizenkettedik órája, fegyverkezünk kell. Az általános nemzetiségi veszedelemmel szemben a következő sztratégiai tervet dolgozta ki:

A magyarság kétharmad része a legtermékenyebb sík- és dombvidéken helyezkedik el: ez a magyarság leghatalmasabb erőtartáléka, amelyet ezentúl is a legnagyobb gonddal bővíteni kell; bővíteni kell pedig a nagy-

birtokok parcellázásával-, városok fejlesztésével és a nemzetiségi részeknek a magyar területekkel való vasúti összeköttetésével. A nyelvhatárokon ki-tűnően szervezett állami iskolákat állítsunk. A nemzetiségi alapon való szer-vezkedést meg kell gátolna, a már létező nemzetiségi blokkokat szét kell mállasztani. Erre a legalkalmasabb egy átfogó és végrehajtásában a leg-messzebbmenő anyagi eszközökkel és állami támogatással biztosított telepítési és parcellázási törvény, mely a nemzetiségi területeken egyre sűrűbben eladásra kerülő nagy- és középbirtokokra magyar és esetleg ki-próbált német kisgazdákat helyezne el. Az így születő magyar kolóniá-kat községekkel kell körülbástyázni, nehogy elnyelje őket a nemzetiségi áradat. Létesítsünk ipari gócpontokat, kereskedelmi- és bányatársulatokat a nemzetiségi vidékeken, azok mindig jó beolvasztóknak bizonyultak. Szüntessük meg a nemzetiségi pénzüzetek uzsora elvű garázdálkodását, helyettesítsük magyar pénzüzetekkel vagy legalább is kössük a legszi-gorúbb kautélákhoz az ilyenek felállítását. Ne állítsunk fel több nemzeti-ségi iskolát és különösen ne szaporítsuk a nemzetiségi középiskolákat, a meglevőket pedig hathatós ellenőrzésnek vessük alá. Államosítsuk a ta-nítóképzőket, fordítsunk gondot a magyar nyelvnek gyakorlati módon való terjesztésére, mert kiderült, hogy „a szervezett iskola a magyar nyelv ter-jesztése tekintetében mögötte kullog az élet iskolájának”. A magyar görög katolikus egyházat sürgősen ki kell egészíteni a magyar görög keleti egy-házzal. Közigazgatási tisztviselőkül csak magyarokat szabad alkalmazni, más nemzetiségűeket csak akkor, ha azok megbízhatóságához kétség nem fér. És a magyar állam ne hagyja magukra a nemzeti eszmének ezeket a messze vidékekre kitolt előőrseit, (hanem úgy nekik, mint családjuknak juttatandó anyagi és erkölcsi kedvezményekkel juttassa kifejezésre, hogy honmentő munkájukat értékelni tudja. A közigazgatásban és az igazságszol-gáltatásban a magyar nyelv legyen a kizárólagos, mert hisz a nemzetiségek nyelve a sok eltérés és kiképzetlenség miatt különben is alkalmatlan a hi-vatalos nyelv céljaira; de ha alkalmas volna is, nem szabadna megengedni, mert a nyelv szabad használata után nyomban következnének a nemzeti-ségi omnipotens törekvések. Csak annyit lehet elismerni, hogy a tisztvise-lők az iratok megmagyarázásánál és a szóbeli érintkezésnél a nép nyelvét is használják. Ügyelni kell arra, hogy a „közigazgatási egységek ne esse-nek egybe a faji egységekkel”. Ezt a szempontot az új vármegyei beosz-tásnál majd különösen kell érvényesíteni. Szeretessük meg velük a magyar szellemet, de nem holt nyelvek és elvont dolgok tanításán keresztül és becsültessük meg a magyar nemzeti jelvényeket és címereket. De azért tartózkodjunk a kicsinyeskedéstől és ne büntessük az izgatókat nagyon, mert ezzel a martirneveléssel hasznos szolgálatokat teszünk a nemzetiségi propagandának. Messze hallható szóval igyekszik felhívni az állam és a társadalom figyelmét Erdély megmentésére, ahol a román irredenta ére-lyesen int a sürgős szervezkedésre. Felpanaszolja a kormányoknak és a magyar közönségnek, hogy nemzetiségi politikájukat és magatartásukat felületes szemlélődésekre és újságcikkekre alapítják. Ez tette lehetővé, hogy a modern szociológia és „az ennek alapján kialakult modern szociális vi-

lágnezet hamis cégére alatt, tudományos mezbe öltöztetve, a partikuláris nemzetiségi törekvéseknek kedvező, az egységes magyar nemzeti eszmét pedig aláásó elméleteket és felfogásokat csempészhettek be a tájékozatlan és a tudományosan gyengén felvértezett magyar értelmiség és első sorban az egyetemi ifjúság körébe”. Szerinte ez az irány összezavarja a nemzetiségi kérdést a szociális kérdéssel, a faji küzdelmeket az osztályharccal stb.

Ennek az egész elméleti egyvelegnek — bár több értékesíthető gondolatot vet fel — két alapvető hibája van: az egyik, hogy nincsen tudományos tűzpróbát kiállt elvi alapja, a másik, hogy amennyiben ilyet igyekszik is konstruálni, gyakorlati tanácsaival ellentétbe jut vele. Ma ugyanis már nem lehet beszélni a nemzetiségekről, mint fajilag különélő tömegekről, mert akkor a nemzetiségi kérdés megoldásánál egy orvosi vagy anthropológiai bizottságnak elsősorban koponyaméréseket vagy hasonló felvételeket kellene eszközölnie, amint Rudolf Springer is szellemesen megjegyzi. A nemzetiségi kérdés különböző fejlettségű és nyelvű gazdasági és szellemi kultúrák találkozása egy állam keretén belül. Az állampolgári jogegyenlőség azonban akkor, amidőn az uralkodó nemzetiség nyelvét mindenkire és minden életviszonyra ki akarja terjeszteni, már magában véve is fikció. A nyelv pedig nem önmagáért van, hanem a vele élők nagy gazdasági és egyéb érdekeinek érvényesítése ért. Nyilvánvaló tehát, hogy a nemzetiségi kérdés valójában: szociális elnyomás megtoldva a nyelvi hátrányokkal. Aztán a nemzetiségi kérdésnek megoldásbeli részét sem gondolja el következetesen a Magyar Társadalomtudományi Egyesület tolmácsa. Nevezetesen azt látja, hogy a fejlődés mindenütt az egységes nagy nemzeti államok felé visz és hogy Magyarországon a magyarság az utolsó száz esztendő alatt bekövetkezett gazdasági megerősödése és szellemi tökéinek gyarapodása is rohamosan növelte a magyarság térfoglalását; de azt már — úgy látszik — nem akarja elhinni, hogy egyidejűleg a nemzetiségi kultúrák öntudatra ébredése és megerősödése mutatkozik, hogy recipéjének egyik legfontosabb alkotó része: a telepítés. Közben elfeledkezik az általa is hivatkozott pózeni példáról, ahol pedig a németység sokkal nagyobb erőfeszítéseket tett, mint amelyeneket a magyar állam és társadalom előreláthatólag tehetne.

Sorra vehetnők a többi pontot is, ha érdemes volna velük egyéb okból foglalkozni, mint hogy ügyesen szedik össze a nemzetiségi kérdés radikális fogalmazása elleni közkeletű kifogásokat és hogy sokkal őszintébb egynémely közjogi és politikai taktikázó javaslatnál. *Dukesz Arthur.*

A nemzetiségi kérdés bibliográfiája (Léczfalvi Sipos Kamilló: *A nemzetiségi kérdés könyvészetéhez. I. köt. Első általános (vegyes) rész. Kolozsvár: Az Emke kiadása 1915 II. 274 l.*)

Brunetière azt mondta Balzacról írt tanulmányában, hogy nem ismer nagyobb impertinenciát annál a módnál, ahogyan egyesek írnak és beszélnek dolgokról, mintha előttük soha sem írtak vagy beszéltek volna azokról, mintha ő előttük senki se értett volna azokhoz s mintha az ő előttük ugyanazon a területen munkálkodók munkája teljesen elhanyagolható

volna. Mit szóljunk vajjon arról az eljárásról, mikor valaki nekiáll bibliográfiát csinálni úgy, mintha előtte soha senkise csinált volna bibliográfiát? A bibliográfus feladata éppen abban csúcsosodik ki, hogy tudomásul veszi, mi történt az ő munkája előtt valamely munkaterületen. A bibliográfus ennél fogva, mindenekeelőtt a kalauz szerepére vállalkozik, jól kell lagnia a Bibliográfia terített asztalánál, hogy minket az Irodalom terített asztalához vendégül hívhasson. Vagy hogy a milícia leszállított katonamértékét használjuk: legalább kell, hogy fogalma legyen bibliográfiáról.

A nemzetiségi kérdés könyvészetéről az Emke kiadásában megjelent bibliográfiai vállalat első általános, sőt vegyes tartalmú kötete akkora bibliográfiai felkészültséggel, technikai és szerkesztésbeli tudással készült, amivel ma Grönlandban készítenének bibliográfiát.

Aki a nemzetiségi kérdés könyvészetének összeállítására vállalkozik, annak tudnia kell, hogy vagy egész életét kell rászánnia, vagy lehetetlenségre vállalkozik. Léczfalvi Sípos Kamilló előszavából megtudjuk, hogy ezt ő is sejtette. Egy ember vállalkozása ekkora területen és olyan területen, amelyet alig lehet elhatárolni, mindig reménytelen. Stammhammer, aki többek között a szociálpolitika könyvészetére vállalkozott egymaga, szintén hiányos, bár fölötte használható kézikönyvet csinált. De a S. összehordta nemzetiségi egyveleg úgy viszonylik a Stammhammer derék munkájához, mint az elemi iskolás Stammhammer „munkája” a nagy Stammhammeréhez. Abból azonban, hogy egy ember teljes könyvészeti munkát ekkora területen összehozni képtelen, nem az következik, hogy ne tessék semmit se vagy akármilyet csinálni, hanem hogy a feladatot szűkebben kell elhatárolni, időben is, kiterjedésben is és hogy a teljesség helyett fontosabb a válogatás.

De válogatás? Vegyék elő léczfalvi Sípos Kamilló könyvészetének megjelent kötetét, mely „általános (vegyes) részt” tartalmaz, és nézzék meg, hogy mifajta „diákkeverék” ez. Nincs lapja a könyvészetnek, ahol oda nem való címek, többnyire folyóiratcímeik ne szerepelnének. Ennek a szemlének fele kevés volna annak illusztrálására, hogy egy könyvészet általános részében, ahol mindenki a kérdés elméleti irodalmát keresné, szükséges-e, hogy helyet foglaljon az olasz kivándorlás, az örmény retorika, zsidó hitoktatás, török biztosításügy, a zenetörténet szelleme, az orosz nemesség, a kún hajviselet, a görög és római állatbabonák, az arab költészet, templomokban való temetkezés, vízkereszti játékok, az örmény rítus és lóhúsevés kérdése ugyanakkor, mikor az újabb magyar irodalom talán egyedüli két olyan munkája, mely a nemzetiségi kérdést elméleti alapon tárgyalja és összefoglalva ismerteti: Jászi Oszkár és Krisztics Sándor könyvei nincsenek fölemlítve? Ennek a „nemzetiségi diák-keveréknek” azonban minden oldalán találunk néhány címet az örménykérdésről, és valóban, bár a mi szempontunkból ez a kérdés tizedrangú, mindenkinek ajánlhatjuk a könyvészetnek ezt a részét annak, aki az örménykérdéssel foglalkozni kíván.

A H. Sz. olvasói bármily fontosnak tartásák is a nemzetiségi kérdés könyvészetének ügyét, nem fogják rossz néven venni, ha a S. könyvének

megjelenésénél különb alkalomra várunk annak elmondására, hogy hogyan kellene megcsinálni a magyar nemzetiségi kérdés könyvészetét, hogyan kellene elhatárolni a feladatot és hogy kellene eljárni az értékelésnél, ne-hogy a tiszsaeszlári perről Eötvös Károly könyve helyett a *Magyar Állam* című egykori napilap cikke kerüljön csak bele a könyvészetbe, mint S. munkájába, hogy fabatkát ér a betűrendes katalógus tárgymutató nélkül s hozzá hasonlókat.

Az olvasó szíves tájékoztatására és a netán a munkát kéziéibe vevő kutató bosszúságának megelőzésére címkiigazításul mégis javasolnunk kell a megtévesztő, sőt — amennyiben itt elméleti anyagot vélnénk feltalálni — nyilvánvalóan hazug cím helyébe *Az örménykérdés és (Pákéi) Sándor József műveinek és egyéb nemzetiségi dolgoknak újságregpertóriumuma és könyvésze* címet:

1. Mert örménykérdés minden oldalon van, de általános nemzetiségi kérdés csak elvétve. 2. Mert Pákéi Sándor József Emke elnök műveinek felsorolása szerény 22 oldalra terjed. 3. Mert a könyvecskének címei túlnyomórészt folyóiratcikkek és azok is régi évfolyambeliek.

Kőhalmi Béla.

Magyar földközösségek. (Felszeghy Béla: *Magyar földközösségek igazgatásának összes szabályai.* Budapest; Ráth 1914. V, 488 l. Ára 16 K.)

Mindenki érzi, hogy nálunk a politikai helyzet kulcsa az agrárkérdés. Amely párt valaha meg tudja mozgatni az évezredek óta politikailag élettelen és gazdaságilag alig vegetáló magyar mezőgazdasági munkásságot, azé a jövő. Annyi bizonyos, hogy idáig az ily kísérletek csak gyorsan múló, kis sikerekkel jártak. E sikertelenség egyik főoka az volt, hogy a kérdés megoldása elméletileg még annyira sem volt tisztázva, hogy annak jelen állapota ismeretes lett volna. Felszeghy Béla könyve nagy lépés az utóbbi szempontból. Igaz ugyan, hogy csak a földközösségekkel foglalkozik, azonban a földközösségek története és jogi helyzete az egész magyar föld történetét és jogi helyzetét foglalja magában, sőt, mint hisszük, az egyik kérdés rendezése *conditio sine que non*-je a másikénak. Könyve két részből áll, elméletiből és gyakorlatiból. Az elméleti rész főként az úrbéri viszonyt és annak megszüntét, az ebből és más történelmi fejleményekből eredt földközösségek mai jogi helyzetét és jövő fejlődési irányát tárgyalja, a gyakorlati rész pedig az erdő- és legelőközösségekről szóló újabb törvényhozási intézkedéseket. Bár ez az elméleti rész rövid, ily áttekinthetően sehol másutt nem találjuk a mai földközösségek történetét és jelenlegi jogi helyzetük leírását. Statisztikai adatokat a szerző a Központi Statisztikai Hivatal kiadásában megjelent rendkívül becses műben (Buday László: *Magyarország községeinek háztartása* 1908. évben, Bpest, 1°13.) talált.

Az ország egész területéhez képest a földközösségek jelentősége nem nagy. Kiterjedésük 1908-ban mindössze 2¹/₂ millió kat. hold volt (1895-ben

még csaknem $3\frac{1}{2}$ millió) és kétségtelen, hogy e terület nagy része igen csekély értékű. Azonban, ahol vámnak, ott nagy fontosságúak az egész vidék gazdálkodására nézve. Ismeretes, hogy a régi Királyföld, melynek kb. 40%-a községi földtulajdon, a százok gazdasági és kulturális erejének szilárd alapja. A karánsebesi és fehértemplomi volt határőrvidék, a titeli volt csajkás zászlóalj területe, a negódi volt határőrvidék gazdasági és kulturális erőforrás tekintetében hasonlíthatatlanul jobb helyzetben vannak a *földközösségek folytán, mint* szomszédaik. Kétségtelen, hogy e földközösségek a legújabb időkig divott kezelés mellett nem hoztak annyit, mint amennyit a magántulajdonban levők és nyilván ez volt oka annak, hogy évről-évre csökkentek. Mihelyt a közösség tagjai közt nagyszámban voltak olyanok, kik úgy érezték, hogy a közös föld az ő tulajdonukban a mostaninál sokkal többet hozna, nehéz volt a fölöstásra irányuló törekvéseiket a közérdekkel ellenkezőnek nyilvánítani. Minthogy pedig a fölöstást pártolók voltak az erősebbek, befolyásosabbak, oly földek is kerültek magántulajdonba, melyeknél a kihasználás módja szemmel láthatólag ellenkezett a közérdekkel. Ilyenek elsősorban az erdők: „Az erdőgazdaság feltétlenül extenzív termelés. A művelésre fordított munka legnagyobb része az aratásra esik, a fakitermelésre, mely csak igen nagy időközökben foghat helyet okszerű erdőgazdaságban. A természet végzi el a többi feladatokat, az ujjífasítást kivéve. Az emberi munkásság negatív irányban mozog, az erdő átlagának megőrzésében kulminál”, (p. 88. Sebess D. művéből idézve). Ahol legelő vagy éppen szántó maradt fölöstatlanul, ez rendszerint a gazdasági elmaradottság jele. Kétségtelen az is, hogy a közösségek léte ellenkezett a gazdasági haladással, az erdők és részben a legelők kivételével. Ez azonban nem a közösségből következik. Semmi ok sincs arra, hogy miért ne teremhetne egy hold földön egyformán 20 hl. búza, akár magán-, akár köztulajdon. Pontosabban szólva, semmi ok sincs arra, hogy miért ne igyekezzék valaki minél többet termelni egy adott darab földön, akár az övé a föld, avagy akár magánembertől bérlő, akár községtől. Az csupán jogi formula kérdése, hogy a föld használata a legalkalmasabb ember, a legjobb termelő számára biztosítsák és hogy hosszú bérlet vagy egyéb forma által a föld termőségének megőrzésében érdekeltté tétessék. Sőt ömragában véve a köztulajdonban levő föld, ha megfelelő jogi intézmények vannak, melyek nem csupán előnyössé teszik a föld lehető legjobb kihasználását a művelőre nézve, hanem a föld minősége és a földbér mennyisége közti kapcsolat létesítése által a művelőt erre rá is kényszerítik, nyilván hatékony abban mozdítja elő a magántulajdonnál a termelést. A mai adórendszer mellett lehetséges, hogy valaki saját földjét igen célszerűtlenül műveli hosszú időn keresztül, anélkül, hogy akárcsak tudatára is jutna annak, hogy eljárása nemcsak a közérdekkel, de saját érdekével is ellenkezik. Ellenben képzelhető-e, hogy egy oly bérlő, aki a verseny által megállapított földbért (földjáraadékat) fizet, huzamos időn keresztül rossz gazda legyen? A bérbeadóit föld, ha tisztán csak gazdasági okok hatnak, automaticae a legjobb művelő kezébe jut. A köz érdeke legjobban úgy elégítenék ki, ha a fizetett földbér nem ma-

gán-, hanem közcélokra jutna. Vagyis, az ideális megoldás az lenne, ha minden föld köztulajdonban volna (demokrácia és autonómia szempontjaiból legjobb lenne a községi tulajdon), melyet a föld értéke, azaz termelőképessége szerinti arányban fizetett bérért használhatna a művelő, (aki természetesen elsősorban jelenlegi (tulajdonosa volna), a fizetett földbér pedig közcélokra használnák. Hogy ez gyakorlati politika szempontjából utópia, az kétségtelen. Azonban minél inkább mozog a gyakorlati politika e cél felé, annál helyesebb irányban halad, minél inkább távolodik tőle, annál inkább (tér el a helyes iránytól. Ily szempontból jobb megállni és semmit sem tenni, mint rossz irányban haladni. Rossz irány volna e közföldek magánkézbe juttatása vagy általában minden oly földpolitika, mely a kötött birtokok (egyházi javak, hitbizományok, alapítványok) parcellázását tűzné ki föladatul. Valamint az archeológiára nézve is nagyobb kárt jelent egy rosszul végzett ásatás, semmiféle ásatásnál, úgy a földpolitikában is nagyobb baj egy rossz reform, semmiféle reformnál. És ha a paraszt földet kíván, az nem jelent egyebet, mint hogy állandó, háborítatlan használatát akarja a földnek. Természetes, hogy a mai földnélküliek szeretnének földtulajdonosok lenni, ha azonban csak bérlők vagy munkások lehetnek, valószínűleg szívesebben bérelnek vagy dolgoznak a köz földjén, mint egy nagybirtokén és egészen bizonyosan sokkalta szívesebben nagybirtokon, mint a legirgalmatlanabb parasztnyúzó földjén, a kisbirtokos parasztén.

A parcellázási politika Angliában teljesen csődöt mondott és ma elsősorban oly államokban kormányprogram, ahol a nagybirtok hatalma túlnyomó: Romániában és Oroszországban. Aki nálunk a kötött birtokok parcellázását mozdítja elő, egyáltalában nem cselekszik a nagybirtok érdekei ellen. Ha a nagybirtok részéről nagy ellenállás van a parcellázással szembeni, ez csupán azt jelenti, hogy a mai nagybirtokosok érdekeli nem egy tekintetben ellenkeznek a nagybirtokosok jövő érdekeivel. Mikor a nagybirtok már nagyon el van adósodva és politikai befolyása gyöngül, misem egyszerűbb, mint drágán eladni a földbirtok egy részét az államnak, mely azt a főnálló rend új híveinek megnyerésére fordítja. Ezzel az adósság fizethető és a politikai befolyás meg van mentve. Az egyre népszerűbbé váló parcellázás idején nem fölösleges e kitérés.

A szerző általában rokonszenvet mutat a földközösségek föntartása és kiterjesztése iránt. Ez különben ma a hivatalos fölfogás is, amit a törvényhozás újabb intézkedései eléggé bizonyítanak. (Ezzel foglalkozik a könyv második nagyobb fele). Helyesnek vélné a szerző továbbá azt, ha e földközösségek lehetőleg községi tulajdonná alakulnának át és a községi illetőség zavaros kérdése egyöntetűleg szalbályoztatnék. A földközösségek jogi személynek való nyilvánítása (szintén a szerző javaslata) egyelőre tényleg nagyon előmozdítaná a racionálisabb gazdálkodást.

Bár e mű általában kissé részletszerű, nagy nyereség az irodalomra és kitűnő kezdet Magyarország egyik legfontosabb gazdasági és politikai problémája tisztázásához.

Braun Róbert

Bulgáriáról. (Varga Jenő: *Bulgária. Budapest: Népszava 1915. 52 l. Ára 60 f.*)

A *Háborús nagyhatalmak* sorozat hetedik füzeté érdekes képét adja e fiatal, differenciálatlan demokratikus társadalomnak. A bolgár nép történelme hasonlít a szerbekéhez. Hétszáz esztendő független lét után közel félévezredes török elnyomatás következik. A török uralom alatt eltűnt a régi bolgár uralkodó osztály, valamint a bolgár egyház is. A föld a török urak kezében volt, akik szörnyen kizsákmányolták a bolgár parasztot. Az uralkodóvá vált görög egyháznak — a Török birodalom keresztény államegyházának — papjai a törökbégekkel párhuzamosan szipolyozták a bolgár népet.

A felszabadulás itt is, mint Szerbiában, orosz segítséggel sikerül. Ennek következményeképpen a bolgár politika hosszú időre orosz befolyás alá kerül. A magasabb tiszti állásokat kezdetben mind orosz tisztek töltik be, a fejedelmet, aki szembe mer szállni a cár akaratával, lemondatják és egyéb brutalitások az orosz befolyás megnyilvánulásai.

Ennek ellenére a bolgár alkotmány igen liberális és demokratikus. A török uralom lerázása egyben agrárforradalmat is jelentett, mert a bolgár parasztot a föld urává tette. Bulgáriában — éppúgy, mint Szerbiában — nincs nagybirtok és nincs nemesi földbirtokos uralkodóosztály.

A Balkán-háború utáni Bulgária lakossága közel 6 millió. A felszabadulás óta erősen javulnak a kulturális viszonyok. 1911-ben 4795 népiskola volt 10.253 tanítóval és 444.665 tanulóval. Volt ugyanekkor 382 gimnázium.

A lakosság túlnyomó részben mezőgazdasági foglalkozású (82%); iparral foglalkozik 7%, kereskedelemmel 3%.

A mezőgazdaság még igen kezdetleges. A szántás pl. túlnyomó részben még faekével történik. A föld csekély hozama következtében nagy a szegénység. A paraszt, hogy eleget termelhessen, mindenáron több földhöz akar jutni s ezért eladósodik. A nép igénytelensége következtében a csekély termelés ellenére kivitele van mezőgazdasági termékeiből, A gabona- és húsarak ennél fogva igen alacsonyak, de emelkedőben vannak. (A marhahús ára kg.-ként 1895-ben 51 f, 1911-ben 91 f; a disznóhús 1895-ben 75 f, 1911-ben 121 f.)

A bányászat nem bír jelentőséggel, az ipar még igen kezdetleges. A kézmű és háziipar virágzott a XIX. század folyamán, de az európai gyár-
ipar versenye tönkretette. A gyár-
ipar még kis jelentőségű. Nincs szén, nincs „vas, nincs belső fogyasztási piac. 1909-ben volt összesen 266 gyár, melyeknek összes tőkéje 66 millió korona; az alkalmazott munkások száma 12.918, évi termelésük értéke 70 millió korona. Az állam a nálunk is jól ismert mesterséges iparfejlesztési eszközökkel akarja előmozdítani az industrializálódást. A munkások helyzete igen rossz. A bérek alacsonyak, szociálpolitika nincs.

Bulgáriában is, a nagy szegénység miatt, -állandóak a 'pénzügyi nehézségek. Az adók és az államadóságok rohamosan nőnek. Az államadóság fejenként 200 K.

A macedón kérdésnek és a Balkán-háborúnak fejtegetése fejezi be a füzetet, melyből érdekes képét nyerjük a Balkán e törekvő, szorgalmas, nagyjövőjű népének.

Lukács Kornél.

VITÁK ÉS ÉSZREVÉTELEK

SHAKESPEARE ÉS A DEMOKRÁCIA

Minden kicsinyes korrigáló célzat nélkül rövid megjegyzést óhajtok fűzni Schöpflin Aladárnak a *H. Sz.* megelőző számaiban közölt cikkéhez (*Shakespeare és a demokrácia*). Elvi alapon és a kérdés mélyére ihatva utasítja vissza egy angol röpiratnak azt a kísérletét, hogy kapcsolatba hozza Shakespearet az entente állítólagos szív-ügyével, a demokráciával. Valóban semminemű összekötő szál nem mutatkozik az angol renaissance főrangú társaságának költője és a legújabb kor gazdasági és társadalmi tagozódása szerint kialakult demokratikus törekvések között. Azzal is egyet értünk, hogy Shakespeare, mint ember és író, nem foglal állást a saját korának adottságai között mozgó esetleges politikai és társadalmi demokrácia arányában. Shakespeareből ilyen állásfoglalás Schöpflin szerint azért hiányzik, mert „hiányzott korából is, amelynek egyetlen aktuális politikai, vagy társadalmi problémája sem érintette a demokrácia gondolatát”. Sh. korában *senki* sem törte a fejét azon, hogy kell-e a nép széles rétegeit részesíteni az állami és társadalmi hatalomban ... ez a probléma még nem volt felvetve sem az ő, sem a kortársai tudatában”.¹

Ami a kortársak tudatát illeti, ereszt Schöpflin figyelmét, úgy látom, elkerülte Shakespeare egy közvetetten elődje és egy kortársa, mindketten jelentékeny államférfiak és nagy gondolkodók: Morus Tamás (1478—1535) és Bacon (1661—1626). Igaz, utópiákat írtak, de államregényeikben nem a regényesség lényeges, hanem a meglévő társadalmi alapintézményeknek hallgatólagos bírálata és sok vonatkozás aktuális — azóta részint megoldott, részint még függő — kérdésekre. Azt a kort, melyben, ha elméletileg is, úgy foglalkozik egy államkancellár a földtulajdon kérdésével, — Angliának e nagy problémájával — amint azt Morus teszi, amelyben, mint ő, azt fejtegeti valaki, hogy jogegyenlőség és vallási egyenlőség a nyugodt társas élet feltételei, hogy a tömegek kriminalitását nem a büntetés, hanem a nevelés csökkentheti, hogy általános munkakötelezettség mellett a kultúra javaiban mindenki részesítendő, mondom, az ily kort nem lehet azzal jellemezni, hogy a társadalmi kérdést egyáltalán nem tudatosította. Morus *Utopiá*-ja után egy másik nem kevésbé tehetséges lord-kancellár, Bacon, igazi renaissance-gondolattal vágja ketté *Nova Atlantis*-ában a társadalmi problémák csomóját. Megrajzolja egy eszményi sziget-állam képét, ahol

¹ Érdekes, hogy mintegy tíz éve egy angol és egy orosz (Tolsztoj és Crosby) próbálta Shakespeare művészi jelentőségét kétségbevonni azért, mert — nem demokrata.

a tudás azzá a hatalommá lesz, mely egyenlőtlenséget, nélkülözést megszüntet, ahol a legkülönbözőbb találmányok megteremtik az elégedettek országát, ő nem ad oly alapos társadalmi reformtervet, mint Morus, nem is a bajok okát fűrkészi, hanem kész megoldást nyújt. Ha az angol viszonyok nem adnak rá ösztönzést, bizonyára nem írja meg regényét.

Ezt a kiegészítő megjegyzést pusztán történeti szempontból teszem és nem valahogyan Shakespeare rovására, mert ha idétlenség tőle olyan jelenségek meglátását kívánni, aminőket csak mi láthatunk, nem kevésbé jogosulatlan az a követelmény, hogy ő akár Morus, akár Bacon szemével nézze korát. Általában bármiféle irányzatosság (erkölcsi, vallási, politikai) csak hallgatólagosan, mintegy passzíve szövődik az értékes irodalmi termékekbe. Az élet, melyet a költő magába fogad és reflektál, tartalmazhat, szervesen, különböző vonatkozásokat, de mindezek fölé borul a művészi szintézis kristályege, s ami ez alá tudatosan csempésződik, az bánt és zavar. A nagy művészet, még a maga elhatároltságában is, mindig egész és céljánál van.

Egyébként Shakespeare valóságos társadalmi forradalmat nyilvánvaló kotmmunisztikus törekvésekkel egyik király-drámájában, a *VI. Henrikben* (II. rész, IV. felv., II—X. szín) hoz színre. Történeti tény, hogy a piros és fehér rózsza harcában, amint erről Hall és Holinshed is beszámolnak, Cade János kenti népvézér York eszköze volt a Lancasterek ellen. 1450 körül tör ki a népharag Suffolk ellen, akit a franciaországi harcok balsikeréért felelőssé tesznek. Shakespeare összeolvaszt Cade mozgalmával egy tényleg kommunisztikus célzatú felkelést, amely azonban II. Richárd (1367—1400) korába esik s amelynek Wat Tyler és Jack Straw a vezetői. „De hogy Shakespeare a tényeket felcseréli, az nem fáj nekünk, mert így látjuk a költőt egy szociális forradalommal, tehát oly jelenséggel szemben, mely a jelenbe világít. Ma az a vélemény uralkodik, hogy aki nem a kezével dolgozik (amit Sh. egyik népvézére hirdet), az egyáltalán nem dolgozik” — írja Fr. Th. Vischer² A régibb Shakespearefejtetőők egyik jelese, Kreyssig³ pedig — kétségtelenül túlozva — párhuzamot von a *VI. Henrik* maró gúnnyal torzított jelenetei és a XIX. század forradalmi között s arra az eredményre jut, hogy itt Shakespeare a mindenkori forradalmakat találóan jellemezte.

A *VI. Henrik*-ben York — miután Gloster és Suffolk pusztulása teret nyit számára — kísérletet tesz a korona megszerzésére s felhasználja céljaira a legszegényebb népet. A lázadás vezetését átengedi Cadenek. Ez olyasmit is mond, hogy a francia területek elvesztése miatt szervezte a felkelést a király gonosz tanácsosai ellen, de szavaiból mégis az tűnik ki, hogy a — társadalmi rend felforgatására törekszik. Ő maga mestersége szerint posztós, társai a vezérségben egy takács, egy mézárós és egy tímár. Kikelnek a nemesek ellen s helyettük a kerges tenyerű mesterembereket tartják a kormányzásra hivatottaknak. Cade úgy hamarjában a következőket rendeli: mindenki testvér és egyforma libériát kap; pénz nem lesz,

² *Shakespeare-Vorträge*. Cotta 1903. V: 62.

³ *Vorlesungen über Shakespeare u. seine Werke*, 1857, I: 57 1.

az ő rovására eszik minden híve; a szerelem szabad. A hagyományos jog megszűnik, a diploma-író jogtudósokra halál vár. Egy szegény iskolamestert, mivel tud írni, nyomban fel is köttet Cade. Minő gúny azonban, hogy a néptribun király akar lenni, sőt tekintélyt szerzendő grófi sarnak hazudja magát. Serege rövid dicsőség után visszapártol a királyhoz. „Lehet-e pelyhet úgy ide-oda fúni, mint ezt tömeget” kérdi csalódottan s elbujdosik. Egy kenti nemes, akinek földjén megpihen, elpusztítja. Cade harcát a király ellen — persze felforgató célok nélkül — folytatja Plantagenet, York hercege s St. Albansnál le is győzi VI. Henriket.

Miért rajzolja a mesteremberek felkelését visszataszító, ellenszenves vonásokkal Shakespeare? Szociális kétségein kívül személyes okokból is. Bár a társadalomnak arról a rétegéről van szó, melyből ő is származott, ebben a körben becsülték legkevésbé az ő színészi hivatását és drámaírói tehetségét. A legmagasabb körök és a városi nép legalacsonyabb könnyelmű rétege szerették a drámát s látogatták a színházat. A polgárság középrétege azonban lenézte a komoediát, s az erkölcsföltő puritánság álarcát kezdi magára ölteni. A polgárság esetleges győzelmétől a színművészet sorsát is félthette Shakespeare. Midőn halála után egy emberöltővel diadalmaskodik a forradalom, szociális átalakulást nem hoz, de a vallásos komorságba merülő puritán győzők bezárják a színházakat s Othello és Falstaff helyett az *Elveszett paradicsom* elvont látomásaiba, mélyednek.

Sas Andor